تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 61

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

کھوج

جلد31 | جولائی۔دسمبر 2008ء | شمارہ نمبر1

مسلسل شمارہ نمبر 61

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

1- تحقیقی مجلّہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔

4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔

5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح /کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فُٹ نوٹ وچ مناسب جگہ چھڈی جائے۔

7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔

8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

بسم الله الرحمن الرحيم

نعت

واہ کریم اُمت دا والیؐ ، مہر شفاعت کردا
جبرائیلؑ جیہے جس چاکر ، نبیاں دا سرکردہ
اوہ محبوب حبیبؐ ربانا ، حامی روز حشر دا
آپؐ یتیم یتیماں تائیں ، ہتھ سرے پر دھردا

(میاں محمد بخشؒ)

فہرست

☆ اداریہ	مدیر	7
☆ میاں محمد بخش دی شاعری اُتے فارسی اثرات	پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری	9
☆ منیر نیازی دی شاعری وچ چِتر کاری	ڈاکٹر ناہید شاہد	43
☆ راجا رشید محمود دی شاعری وچ قرآن تے حدیث دے حوالے	ڈاکٹر محمد سلطان شاہ	53
☆ تماہی ''انکھ''، کنگن پور وچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیو گرافی	عباد نبیل شاد	67
☆ شائستہ حبیب ...... حیاتی تے فن	شاہین کرامت	85
☆ مولانا محمد اشرف اصغرؒ	زبیر احمد قاضی	99
☆ کشف المحجوب دا پنجابی ترجمہ شریف صابر دا علمی ادبی کارنامہ	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	119
☆ پنجابی گیتاں وچ قومی/ مِلّی جذبہ	ڈاکٹر نوید شہزاد	129

اداریہ

پنجابی زبان دی گنتری دنیا دیاں قدیم ترین زباناں وچ ہوندی اے۔ یقیناً ایہدا ادب وی اونا ای قدیم اے، پر ایس ورثے دی سانبھ سمھال دا آہر کسے سمے وی اوس طرح نہیں کیتا گیا جیویں ہونا چاہی دا سی۔ تحقیقی مجلّہ ''کھوج'' ایسے شناخت نوں سمھالن تے قائم دائم رکھن دا جتن اے۔ ایس شمارے دا پہلا مقالہ پروفیسر ڈاکٹر اختر جعفری دا ''میاں محمد بخش دی شاعری اُتے فارسی اثرات'' اے۔ جیہدے وچ پنجاب وچ فارسی دی ہوند تے میاں صاحب دی شاعری اُتے فارسی اثرات دا مثالاں راہیں جائزہ لیا گیا اے۔ ڈاکٹر ناہید شاہد دے مقالے ''منیر نیازی دی شاعری وچ چتر کاری'' وچ جدید پنجابی شاعری دے معتبر تخلیق کار منیر نیازی دے فن اُتے اوہدیاں لفظی تصویراں راہیں گل کیتی گئی اے۔ راجا رشید محمود نعت رسول ﷺ دے حوالے نال وڈا ناں اے۔ ڈاکٹر محمد سلطان شاہ نے راجا رشید محمود دی نعتیہ شاعری وچ قرآن تے حدیث دے حوالیاں نوں سامنے لیاندا اے تے نال نال قرآنی آیتاں تے حدیثاں دا متن وی دتا اے۔ کدی کنگن پور، قصور توں تماہی ''انکھ'' نکلدا ہوندا سی، فیر بند ہوگیا۔ عباد نبیل شاد نے ''کھوج'' لئی خاص طور تے ایس رسالے دی ببلیو گرافی مرتب کیتی اے، جیہڑی تماہی دے تعارف سنے ''کھوج'' دا حصہ بنائی گئی اے۔ شائستہ حبیب اردو دے نال نال پنجابی دی وی چنگی لکھاری سی۔ اوہناں دی حیاتی تے فن دے حوالے نال مقالہ نگار شاہین کرامت نے واہوا معلومات کٹھیاں کیتیاں تے کئی اک نویں

انگ وی سامنے لیاندے نیں۔ مولانا محمد اشرف اصغر دی حیاتی تے فن دے حوالے نال قاضی زبیر دا بھرواں مقالہ اے۔ جیہدے وچ مولانا دے سمے دی حیاتی تے آل دوال دے جھلکارے وی وِسدے نیں۔ ''کشف المحجوب'' تصوف دی اک اہم کتاب اے۔ شریف صابر نے ایس دا پنجابی ترجمہ کیتا۔ راقم نے اپنے مقالے وچ ایس ترجمے دا تحقیقی تنقیدی جائزہ لیا اے۔ جدوں کہ شمارے دا آخری مقالہ ''پنجابی گیتاں وچ قومی تے ملی جذبہ'' ڈاکٹر نوید شہزاد دا کھوج لیکھ اے۔ جیہدے وچ قوم دی تعریف متھن توں وکھ قومی شاعری دی جیون وچ اہمیت تے ضرورت بارے شعری مثالاں راہیں گل کیتی اے۔ ایس طرح مختلف موضوعات ہیٹھاں لکھے گئے ایہہ تحقیقی مقالے اوس گلدستے دی حیثیت رکھدے نیں جیہدے وچ ہر طرح دی من بھاونی خوشبو سُنگھی جاسکدی اے۔ آس اے تہانوں ایہہ سارے کھوج لیکھ پسند آ وَن گے۔

——— مدیر

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul-Dec. 2008, pp 9-42

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
جلد31، جولائی دسمبر2008ء شمارہ نمبر1

میاں محمد بخش دی شاعری اُتے فارسی اثرات

☆ پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری

Abstract

This informative essay is written by Dr. Syed Akhtar Jafri. In the beginning of the essay, the writer has discussed the Punjab-Iran relationship with the reference of Persian literature. Then, the development of Persian language and literature in the British and Sikh regime is also being discussed and has been concluded that Persian was the ruling as the official language even in the Sikh regime. And finally, Persian effects on the Punjabi poetry are discussed in detail, with considerable examples from the Punjabi poetry.

پنجاب تے ایران دے تعلقات تے فارسی ادب

برصغیر پاکستان ہند تے ایران وچکار ہزاراں ورھے پرانا سمبندھ اے۔ ایس سمبندھ بارے ہن تیکر کافی کھوج ہو چکی اے تے جیویں جیویں کھدائی دا کم اگانہہ ودھ رہیا اے۔ ایہناں دوہاں مُلکاں وچکار سمبندھ دیاں کئی نویاں پرتاں ساڈے سامنے آ رہیاں نیں۔ تاریخ دسدی اے

☆ 201۔ جی ماڈل ٹاؤن، لاہور

پئی ایران دے مشہور ہخا منشی خاندان دا سب توں وڈا بادشاہ داریوش اعظم (522 تا486ق م) جدوں تخت اُتے بیٹھاتے اوس نے 518 ق م وچ پنجاب تے سندھ دا علاقہ فتح کر کے ایرانی سلطنت وچ شامل کرلیا۔ ایس بارے ڈاکٹر باقر ہوراں دا خیال اے:

> ''Yet this remains an established fact that the Historical connection between iranian and the people of the sub-continent began from the times of the great achaemenian King Darius'' (1)

ایہناں دوہاں ملکاں وچکار سمبندھ دا ثبوت پارسیاں دی مقدس کتاب اوستا (AVESTA) وچوں لبھدا اے۔ خاص طور تے پنجاب دے علاقے دا ذکر ونیداد (1.19-VENIDAD) وچ موجود اے۔ اوہدے وچ آہو رمزدا دا بیان انج درج اے پئی ''سولاں بہترین تھاواں وچوں پندرھویں بہترین تھاں ہپت ہندو (HAPTA HINDU) اے''(2) جیہڑی مشرق توں مغرب ول پھیلی ہوئی اے۔ ہپت ہندو توں مراد ستاں دریاواں (3) دی سرزمین اے تے ایہہ اوستا وچ پنجاب تے سندھ دی سرزمین دا ناں اے۔

تیموگڑھ دی کھدائی نال پُرانی تہذیب دے جیہڑے آثار لبھے نیں اوہناں توں ہنجا منشی دور دے پنجاب تے ایران دی سانجھ ثقافت دا ثبوت ملدا اے کیوں جے اوس دور دے منقش بھانڈے، قبراں دے نمونے تے آتشدان دوہاں مُلکاں وچ اکو جیہے نیں۔ ایہناں دوہاں ملکاں وچکار ایہہ سیاسی تے سماجی سمبندھ دوجی صدی عیسوی تیکر قائم رہیا تے اوس دور وچ ایران دی زبان فارسی یا دری نہیں سی۔ سگوں دری دی مڈھلی شکل سی۔ جس نوں بقول ریوبن لیوی (4) (Reuben Levy) پہلوی یا پارتھوی آکھیا جاندا سی۔ پہلی تے دوجی صدی عیسوی وچ پنجاب تے سندھ دے علاقے اُتے کشان قبیلے دا قبضہ سی۔ ایس قبیلے نے (ایہہ یوچی قوم کا اک قبیلہ سی) وسط ایشیاء توں اُٹھ کے 25ء وچ پنجاب اُتے قبضہ کرلیا سی۔ کُشان قبیلے دا مشہور سردار کنشک سی جیہڑا 78ء وچ تخت اُتے بیٹھا تے اوس نے پرش پور (پشاور) نوں اپنی راج دہانی بنایا۔(5) اوس نے کشمیر، ختن، کاشغر تے ایران دے مشرقی علاقے فتح کر کے اپنی سلطنت وچ شامل کر لئے۔ ایران تے پنجاب دے آپوں وچ سمبندھ پاروں ایتھے فارسی زبان دا کجھ عرصہ تیک رواج ہویا۔ فیر ایسے دور وچ مانی نے

اپنے مذہب دی تبلیغ شروع کیتی تے ایسے سلسلے وچ (215/216ء۔276ء) اوہ ہندوستان آیا۔ اوس نے چین تے تبت دے علاقے وچ وی اپنے مذہب دی تبلیغ کیتی پر جدوں اوہ ایران پرتیا تے ساسانی خاندان دے بادشاہ بہرام (273ء۔276ء) نے اوس نوں قید کر کے قتل کر دتا[6] پر اوس دے دورے نال ایتھے فارسی زبان ودھن پھلن دا موقع ضرور ملیا۔ آوا جائی دے سلسلے وچ ترقی ہون نال دوہاں ملکاں وچکار زبان وٹاندرا وی ہویا۔ دوہاں زباناں نے اک دوجے نوں متاثر کیتا۔ ایس توں اڈ ویلے کویلے مسلمان صوفی، شیخ تے اسلام دے مبلغ وی تبلیغ دی خاطر ہندوستان آوندے رہے۔ سنسکرت دیاں کئی کتاباں دے فارسی تے عربی وچ ترجمے ہوئے۔

اک دفعہ خلیفہ ہارون الرشید سخت بیمار ہو گیا۔ عرب دے سارے حکیم اوسدا علاج کر دیاں تھک ہار گئے۔ کسے مشورہ دتا پئی ہندوستان دے منکا (مانک) ویدنوں سدیا جاوے۔ خلیفہ نے اوس نوں بھاڑا دے کے سد گھلیا۔ اوہدے علاج نال خلیفہ تندرست ہو گیا۔ خلیفہ نے خوش ہو کے اوس نوں انعام دتا تے دارالترجمہ وچ سنسکرت دیاں کتاباں دا ترجمہ کرن اُتے لا دتا۔[7] منکا نے بغداد وچ اسلام قبول کر لیا سی۔ جیہدے بارے الحافظ ''کتاب الحیوان'' وچ لکھدا اے:

> ''This Manaka al Hindi was a good Mulsim. He Embraced Islam after discussion through investigation and careful consideration.''[8]

خلفاء عباسیہ دے دور وچ کئی سنسکرتی کتاباں دے ترجمے عربی تے فارسی وچ ہوئے۔ اوہناں وچوں چندر گپت (322، 298 ق م) دے وزیر چانکیہ دی کتاب دا ترجمہ منکا (مانک) دی نگرانی وچ ہویا۔ ایس توں اڈ سشرت تے چرک دیاں کئی کتاباں دے ترجمے ایسے دور یعنی خلیفہ ہارون الرشید (786ء۔809ء) دے عہد وچ ہوئے۔ ''فیر کلیلہ دمنہ تے پنج تنتر دا ترجمہ ساسانیاں دے عہد حکومت وچ فارسی وچ ہویا[9]۔'' جیہدے نال دوہاں ملکاں دے وسنیکاں نوں اک دوجے دے علوم فنون تے زبان سمجھن دا موقع ملیا۔ مکران دا علاقہ ایران توں نیڑے سی۔ ایس لئی اوتھوں دے وسنیکاں اُتے ایران دا ثقافتی، لسانی تے ادبی اثر سانواں پیا۔ دسویں صدی عیسوی وچ مکران دے وسنیک مکرانی دے نال نال فارسی وی بولدے سن ایس گل دا ثبوت

سانوں الاصطخری توں لبھدا اے۔ اوہ لکھدا اے:

''و کـذالك زی اهل الملتان لباسهم الازر و الميازر ولسان
اہل المنصورة والملتان و نواحیهاالعربية و السندية و لسَان
اہلِ مکران الفارسية و المکرية۔''(10)

(ملتان تے منصورہ دے وسنیک پاجامہ تے چوغہ پہندے نیں۔ ملتان تے
اوہدے آلے دوالے دے علاقیاں وچ عربی تے سندھی بولی جاندی اے۔
مکران دے وسنیک فارسی تے مکرانی بولدے نیں)

ایس طرح ہولی ہولی ایرانی تہذیب تے زبان دے اثرات پنجاب اُتے پیندے رہے۔ فیر سلطان محمود غزنوی (997ء۔ 1030ء) نے جدوں ہندوسان اتے حملے شروع کیتے تے اوہدے نال بہت سارے عالم تے مبلغ ہندوستان آئے، جیہناں نے نہ صرف برصغیر وچ اسلام دی اشاعت کیتی سگوں فارسی زبان دی مقبولیت دا سبب وی بنے۔ محمود غزنوی دے دربار وچ فردوسی، عنصری، عسجدی تے فرخی مشہور شاعر سن۔ عسجدی سومنات دی مہم وچ سلطان محمود دے لشکر وچ شریک سی۔(11) ایہناں شاعراں دا کلام برصغیر ہندو پاکستان وچ بہت مقبول ہویا۔ سلطان محمود غزنوی دے پُتر سلطان مسعود دے لشکر نال لاہور وچ حضرت داتا گنج بخش ہجویریؒ (1009ء- 1072ء) تشریف لیائے، جیہناں نے اپنی مشہور زمانہ کتاب کشف المحجوب فارسی وچ لکھی۔ ابراہیم غزنوی دے زمانہ حکومت (1059 تا 1098ء) وچ لاہور علمی سرگرمیاں تے فارسی زبان دا گڑھ بن چکا سی۔ ''ابراہیم دا اک وزیر ابونصر فارسی جیہڑا ادبی دلچسپیاں پاروں ادیب مشہور سی اوس نے لاہور وچ اک خانقاہ قائم کیتی جیہڑی عالماں دی درس گاہ سی۔ ہولی ہولی لاہور، بلخ بخارا تے دوجے ملکاں دے عُلماء دا مرکز بن گیا۔(12) اوس زمانے وچ لاہور وچ فارسی دی مقبولیت دا گویڑ ایتھوں لایا جاسکدا اے پئی ایتھوں دا وسنیک مسعود سعد سلمان(13) فارسی دا صاحب دیوان شاعر ہویا۔ جیہڑا لاہور نوں اپنا وطن قرار دیندیاں لکھدا اے:

مولدم لاہور و از لاہور دُور
ویحک اے لاہور بے تو کے سرُ ور

مسعود سعد سلمان ایک شعلہ نوا شاعر توں اڈ بہادر سپاہی وی سی۔ اوس نوں جدوں سلطان

ابراہیم بن مسعود نے قلعہ نائے (دجیرستان) وچ قید کر دتا تے اوس نے لاہورنوں ایس طرح یاد کیتا:

اے لاہور دیحک بے من چگونہ
بے آفتاب روشن ، روشن چگونہ
تو مرغزار بودی و من شیر مرغزار
بامن چگونہ بودی بے من چگونہ

سلطان ابراہیم غزنوی دے دربار دا اک شاعر ابوالفرج رونی (وفات 1091ء) سی۔ جیہڑا کجھ تذکرہ نویساں دے بیان دے مطابق لاہور دے آلے دوالے دا رہن والا سی۔ اوہ قصیدہ نگاری وچ بے مثال سی۔ ایتھوں تیک پئی فارسی دا مشہور قصیدہ گو انوری وی اوس نوں اُستادمن دا اے۔ [14] غزنوی دَور وچ ای مشہور سیاح تے لکھاری البیرونی برصغیر آیا تے ایتھوں دے حالات بارے اپنی مشہور لکھت کتاب الہند فارسی وچ لکھی۔ اوس دَور وچ فارسی زبان تے ادب برصغیر پاکستان تے ہند وچ چنگی مقبولیت حاصل کر چکا سی۔ اوس دَور دیاں علمی تے ادبی سرگرمیاں بارے شیخ اکرام لکھدے نیں:

> ''لاہور اُس زمانے میں صحیح معنوں میں ''غزنین خورد'' تھا اور شہر کی ادبی، علمی روحانی زندگی شباب پر تھی۔ عوفی نے مختلف ممالک کے فارسی شعراء کے حالات لکھے ہیں۔ ان میں لاہور کا ذکر مختصر سا ہے۔ تذکرہ نگار اس برصغیر میں اس وقت پہنچا جب لاہور کے چمن میں خزاں آ چکی تھی۔ لیکن اسکی کتاب کو بغور دیکھنے سے اندازہ ہوتا ہے کہ لاہور میں علم و ادب کا بڑا چرچا تھا۔ بلکہ لاہور کے علماء فضلا کی ممالک اسلامی میں بڑی قدر تھی۔'' [15]

عوفی نے اپنے تذکرہ وچ جمال الدین علی لاہوری، ابن احمد الہوری، خطیر الدین جیہے شاعراں تے عالماں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں توں اڈ مسعود رازی (ابوالفرج رونی دے والد) عطا بن یعقوب تے ابوجعفر عمر بن اسحاق، ابوالبرکات منیر لاہوری (1609 تا 1645ء)۔ چندر بھان برہمن لاہوری (وفات 1662ء) تے غنیمت کنجاہی (وفات 1695ء) پنجاب وچ فارسی دے اُچے شاعر تے عالم ہوئے نیں۔

ایس لئی غزنوی خاندان مگروں جدوں شہاب الدین غوری نے 1193ء وچ ہندوستان وچ مضبوط تے پکی پیڈی اسلامی حکومت دی نینہہ رکھی ایتھوں دے وسینک چنگی بھلی فارسی جاندے سن۔ پھیر خاندانِ غلاماں دے دَور وچ کئی مدرسے قائم ہوئے جیہناں وچ فارسی دی تعلیم دتی جاندی سی۔ التمش دے عہد وچ دو اُچے مدرسیاں معزیہ تے ناصریہ دے ناں مشہور سن اوہناں دا انتظام قاضی منہاج سراج مصنف طبقات ناصری دے سپرد سی''۔ (16)

مشہور زمانہ کتاب طبقات ناصری وی فارسی زبان وچ لکھی گئی۔ اوس دَور دا اک شاعر بہاء الدین اوشی سلطان قطب الدین ایبک دی سخاوت بارے لکھدا اے:

اے بخشش لک تو در جہاں آوردہ   کاں راکف تو کار بجاں آوردہ
از رشک کفِ تو خون گرفتہ دل کان   وز لعلِ بہانہ درمیاں آوردہ (17)

ایسے زمانے وچ فخر مدّبر نے اپنی کتاب جنگی فنون بارے آداب الحرب دے ناں نال فارسی وچ لکھی۔ سعید الدین محمد عوفی دا فارسی شاعراں دا تذکرہ وی ایسے دور دی یادگار اے۔ امام غزالی دی احیا العلوم دا فارسی ترجمہ موید جرجامی نے ایسے زمانے وچ کیتا تے امام رازی دی سّر مکتوم دا فارسی ترجمہ وی ہویا۔ ایس دَور دے فارسی شاعراں وچوں تاج الدین سنگریزہ، امیر روحانی تے ناصری اُچیچے ذکر دے قابل نیں۔ ایہناں شاعراں دے کلام تے فارسی کتاباں دے تراجم نے علمی تے ادبی پدھر اُتے پنجاب دے وسنیکاں نوں چنگا متاثر کیتا۔ خاندان غلاماں مگروں ہندوستان دی حکومت خلجی خاندان دے ہتھ آئی۔ خلجی حکومت دا موڈھی جلال الدین خلجی آپوں فارسی دا شاعر سی۔ تاریخ دیاں کتاباں وچ کدھرے کدھرے اوہدے شعر درج نیں مثلاً:

آن زلفِ پریشانت ژولیدہ نمی خواہم   وان روی چو گلنارت تفسیدہ نمی خواہم
پیرہنت خواہم یک شب بکنار آئی   ہان بانگِ بلنداست ایں پوشیدہ نمی خواہم (18)

ایس دَور دا سب توں وڈا فارسی شاعر ابوالحسن یمین الدین امیر خسرو سی جیہدیاں لکھتاں دی گنتی 99 دسی جاندی اے۔

امیر خسرو توں اڈ ایس زمانے وچ امیر حسن، ضیاء الدین برنی، صدر الدین عالی، فخر الدین قورش، مولانا عارف، شہاب انصاری تے کبیر الدین بڑے وڈے عالم تے فاضل سن۔ 1321ء وچ غیاث الدین تغلق نے تھانیر دے مقام اُتے خسرو نوں بھانج دتی تے دلی اُتے تغلق

خاندان دا قبضہ ہو گیا۔ اوس نے ہندوستان وچ اسلام تے فارسی زبان و ادب دا نویں سروں چرچا کیتا۔ ایس دَور وچ فارسی ادب نے چنگی بھلی ترقی کیتی۔ سلطان محمد تغلق آپوں فارسی دا نغز گو شاعر سی۔ ایس عہد دے شاعراں وچوں بدر چاچ۔ مُطہر (1316ء تا 1388ء) مشہور نیں۔ علماء وچوں ضیا بخشی، معین الدین عمرانی تے عصامی دے ناں ذکر دے قابل نیں۔

1526ء وچ ظہیرالدین بابر نے ابراہیم لودھی توں ہندوستان دی حکومت حاصل کر کے ہندوستان وچ مغلیہ سلطنت دی نینہہ رکھی۔ ہند تے پنجاب وچ ایہہ دَور فارسی زبان تے ادب دا سنہری دَور ثابت ہویا۔ بابر فارسی ادب تے زبان دا عاشق سی۔ اوہ آپ وی شاعر سی۔ 1545ء وچ ہمایوں شیر شاہ سوری توں شکست کھا کے ایران بھج گیا۔ 1555ء وچ جدوں شاہ طہماسپ صفوی دی مدد نال ہندوستان اُتے دوبارہ قابض ہو یا تے اوہدے نال ان گنت ایرانی سپاہی امراء تے علماء سن۔ اوس سمے ایران تے ہندوستان نال زیادہ قریبی تعلقات دا مڈھ بجھا۔ جیہدی وجہ نال ہندوستان دی اسلامی تہذیب وچ ایرانی اثرات تورانی تے عرب اثرات نالوں زیادہ اگھڑویں ہو گئے''۔ [19] ایس توں پہلاں وی ہندوستانی مسلماناں دی ادبی تے درباری زبان فارسی سی تے ایران توں قابل علماء شعرا تے شیوخ ایتھے آندے رہے سن پر ہمایوں دے سمے ایہہ سلسلہ بہت وسیع ہو گیا۔ ایران دے وڈے وڈے شاعر مثلاً عرفی، نظیری، مشہور مصور خواجہ عبدالصمد، میر علی فرخ تے قابل مدبر علی مردان تے آصف خان وغیرہ ہمایوں دے جانشیناں دے عہد وچ ہندوستان آئے۔ [20] ایہناں مشہور بندیاں دے آون نال لوکائی وچ فارسی ادب تے زبان نوں ودھن پھلن دا بڑا موقع ملیا۔ مغل بادشاہ وی ایس زبان دی سر پرستی کردے اوس سمے مدرسیاں وچ فارسی دی تعلیم عام سی۔ دفتری تے درباری زبان وی فارسی ای سی۔ پڑھے لکھے ان پڑھ عزیزاں تے بیلیاں نال مقامی بولیاں وچ گل کتھ کردے سن اوہناں دی گفتگو وچ بدو بدی فارسی لفظ آ جاندے سن تے ان پڑھ بندے اوہناں نوں یاد کر لیندے سن تے پھیر ہولی ہولی اوہ وی روزمرہ دی گل کتھ وچ فارسی لفظ ورتن لگ پیندے سن۔ ایس لئی ان پڑھ بندیاں نوں وی فارسی دے سینکڑیاں شعر زبانی یاد ہو جاندے سن۔ ہمایوں نے دلی وچ یونیورسٹی دی پدّھرا تے اک مدرسہ تعمیر کیتا۔ ایس مدرسے وچ دوُروں دوُروں طلبا تعلیم حاصل کرن لئی آندے سن۔ [21] مغل عہد وچ تعلیم دا مفت انتظام سی تے طالب علماں نوں وظیفے دتے جاندے سن۔ شاہجہان نے دلّی وچ ای اُچی پدھر دا

مدرسہ قائم کیتا تے اورنگ زیب نے زنانیاں واسطے فنی تعلیم دا بندوبست کیتا، پر ایہہ ساری تعلیم فارسی وچ ای دتی جاندی سی۔ ایسے پاروں ڈاکٹر سید عبداللہ لکھدے نیں:

> ''پئی فارسی زبان تے ادب نوں جیہڑی ترقی مغلاں دے عہد وچ حاصل ہوئی اوہ کیسے ہور عہد وچ حاصل نہ ہو سکی۔ مغلاں دے عہد وچ فارسی نہ صرف سرکاری زبان سی سگوں حساب کتاب، وقائع نویسی، تاریخ نویسی تے روزنامچے وی فارسی زبان وچ لکھے جاندے سن۔ سکھاں تے مرہٹیاں نے ایس زبان نوں ایس لئی اپنایا کہ اوہ اوہناں علاقیاں اُتے قابض ہو گئے سن جیہڑے کسے زمانے وچ علوم تے فنون دے گڑھ سن۔''[22]

انگریزی دَور وچ فارسی ادب

مُغلاں مگروں جدوں 1857ء وچ ہندوستان دی حکومت انگریزاں ہتھ آئی اوس سمے پنجاب تے بنگال وچ کئی ایجہے مدرسے موجود سن جیہناں وچ فارسی زبان تے ادب دی تعلیم دتی جاندی سی۔ بقول پروفیسر آرنلڈ ''ایہناں سکولاں وچ ہندو طالب علم زیادہ ہوندے سن۔ حالاں پنجاب وچ مسلماناں دی تعداد زیادہ سی۔''[23] انگریزاں نے اپنے عہد دے مُڈھ وچ کُجھ سکول تے کالج قائم کیتے جیہناں وچ فارسی تے عربی دی تعلیم دتی جاندی سی۔ وارن نے 1871ء وچ کلکتہ وچ مدرسہ عالیہ قائم کیتا، جس دا مقصد مسلمان نوجواناں نوں عربی تے فارسی دی تعلیم دینا سی۔ تاں جے اوہ حکومت دے کجھ عہدیاں اُتے کم کر سکن۔ ولیم ڈنکن نے 1791ء وچ بنارس وچ ہندو سنسکرت کالج قائم کیتا جیہدے وچ سنسکرت توں اڈ فارسی دی وی تعلیم دتی جاندی سی۔ 1784ء وچ سر ولیم جونز نے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال دی نینہہ رکھی جس دا مقصد مشرقی علوم وچ تحقیق تے لوکائی وچ علم دا شوق پیدا کرنا سی۔

> ''1800ء میں لارڈ ولزلی نے کلکتہ میں فورٹ ولیم کالج قائم کیا جس کا مقصد کمپنی کے ملازمین کو عربی، فارسی اور سنسکرت کی تعلیم دینا تھا۔ اس کالج کے مشہور اساتذہ ڈاکٹر جان گلکرائسٹ، جان بیلی، ولیم کرک پیٹرک، فرانسس گلیڈون، ولیم ایڈمانسٹن تھے۔ ہر ایک عالم فاضل اور قابل اُستاد تھا۔''[24]

1814ء توں 1835ء تیکر دا زمانہ ہندوستان وچ فارسی زبان تے ادب دی ترقی دا زمانہ سی۔ فارسی پڑھن والے طالب علماں دی حوصلہ افزائی کیتی جاندی سی۔ فارسی کتاباں دی اشاعت وسیع پیمانے اُتے ہوندی سی۔ 1822ء وچ پنڈت گنگا دھر دے عطیے نال آگرہ وچ اک کالج قائم کیتا گیا۔ جیہدے وچ ہور زباناں دے نال نال فارسی وی پڑھائی جاندی سی۔ ایسے طرح 1827ء وچ دلّی کالج قائم ہویا اوہدے وچ وی فارسی پڑھائی جاندی سی۔ ایس مگروں فارسی زبان تے ادب دا ہندوستان وچ زوال شروع ہو گیا انگریزاں نے اپنی حکمت عملی نال اک اجیہی جماعت پیدا کرلئی جیہڑی فارسی دی تھاں انگریزی رائج کرن دے حق وچ سی۔ ایس جماعت دے وڈے لیڈر راجہ موہن رائے سن۔ اخیر 1829ء وچ ایہہ فیصلہ ہویا پئی فارسی دی تھاں انگریزی نوں دفتری زبان قرار دتا جائے تے عدالتاں وچ انگریزی رائج کیتی جائے، پر ایس فیصلے اُتے عمل نہ ہوسکیا۔ پھیر 1844ء وچ فارسی نوں ختم کر کے انگریزی نوں دفتری زبان بنا دتا گیا۔[25]

سکھّی دَور وچ فارسی

پنجاب وچ سکھّی دَور وچ فارسی نوں سرکاری زبان دا درجہ حاصل سی۔ روزنامچے، واقعات دیاں مِسلاں فارسی وچ تیار کیتیاں جاندیاں سن تے ایسے زبان وچ انگریزاں نال خط و کتاب ہوندی سی تے معاہدے لکھے جاندے سن۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ (2 نومبر 1780ء توں 1839ء)[26] دا دربار ہندواں تے مسلماناں دا مرکز سی۔ حکیم عزیز الدین انصاری، فقیر نور الدین، منشی سجان رائے، مصر بیلی رام، دیوان امر ناتھ اکبری، دیوان دینا ناتھ تے دیوان گنگا رام منّے پرمنّے فارسی دے عالم سن۔ ایسے دَور وچ فارسی نامہ یاں فرہنگ خوش رنگ لکھی گئی۔ ایہہ کتاب مولانا عبدالرحمٰن خلدی[27] نے پنجاب دے وسنیکاں نوں فارسی زبان سکھاؤن لئی ترتیب دتی سی۔ ایسے لئی فارسی مصادر لکھ کے اوہناں دا پنجابی وچ ترجمہ لکھیا گیا اے۔[28]

ایس دے باوجود سکھاں دے دور وچ فارسی نے کوئی خاص ترقی نہ کیتی۔ 1849ء وچ جدوں پنجاب اُتے وی انگریزاں دا قبضہ ہو گیا تے اوہناں نے پنجاب وچ وی انگریزی طرز دے سکول کھولے، دفتری تے سرکاری زبان انگریزی نوں قرار دتا۔ ایہناں حالات وچ وی پنجاب

وچ فارسی دے دو اُگھے شاعر ہوئے جیہناں نے فارسی دا جھنڈا چُکی رکھیا تے فارسی علم تے ادب دی ڈھیندی ہوئی کندھ نوں سہارا دتا۔ اوہ سن گرامی جالندھری (وفات 1927ء) تے علامہ اقبال (1877ء توں 1938ء)۔ گرامی جالندھری تے نظام حیدر آباد دکن دے دربار وچ ملازم ہو گئے پر علامہ اقبال نے آزاد فضا وچ رہ کے اپنے خیالاں نوں فارسی دے سچے وچ ڈھالیا۔ شیخ اکرام دا خیال اے:

> ''اقبال غالب کا مداح تھا اور بیدل کا عقیدت مند۔ وہ ہماری فارسی ادبی روایات سے پوری طرح بہرہ ور تھا لیکن اس کا نقطۂ نظر وسیع اور نگاہ بلند تھی۔ اس نے مقامی روایات پر اکتفا نہیں کی بلکہ باہر کے بہترین فارسی شعراء سے استفادہ کیا۔ اُس کے ہاں حافظ کا تغزل اور رومی کی گہرائی ہے اور بعض نظمیں قاآنی کی یاد دلاتی ہیں''[29]

علامہ اقبال مگروں پنجاب دے فارسی شاعراں وچوں آغا صادق، صوفی تبسم، عابد علی عابد دے ناں ذکر دے قابل نیں۔

پنجابی شاعری اُتے فارسی اثرات

ایہہ منّی پرمنّی حقیقت اے پئی جدوں وی کوئی قوم دوجی قوم اُتے غالب آئی اے تے مغلوب قوم نے ہمیشہ غالب قوم دی زبان تے روہ ریت توں اثر لیا اے۔ اُنج وی لسانیات دا ایہہ اصول اے پئی جدوں دو قوماں آپوں وچ لین دین کر دیاں نیں تے اوہناں دیاں زباناں اکدوجے توں ضرور اثر قبولدیاں نیں۔

جس طرح اسیں پچھے بیان کیتا اے پئی ایران تے پنجاب دے نہ صرف کاروباری رابطے رہے نیں سگوں ایران تے افغانستان دے بادشاہاں نے پنجاب نوں کئی واری فتح کر کے اپنی سلطنت وچ شامل کیتا۔ اوہناں دی زبان فارسی سی تے فاتح دی زبان توں اثر قبولنا اک فطری گل اے۔ ایس لئی پنجاب وچ ہر دَور وچ فارسی دا چرچا رہیا۔

مڈھلے دور وچ پنجابی کوئی علمی تے ادبی زبان نہیں سی اوس نوں صرف خاص علاقے دی بولی دی حیثیت حاصل سی۔ ایس لئی پنجاب وچ جدوں مسیتاں وچ یاں مسیتاں توں اڈ مدرسے

قائم کیتے گئے۔ تدریس دا سلسلہ شروع ہویا تے فارسی عربی کتاباں پڑھائیاں گئیاں۔ عربی زبان دی تدریس مذہب دے حوالے نال ہوئی۔ ایس لئی قرآن مجید، احادیث، تفاسیر تے فقہ ایہناں مدرسیاں وچ پڑھایا گیا۔ فارسی دی تعلیم زبان تے ادب دے حوالے نال دتی گئی۔ ایس لئی پنجاب دے اکثر مدرسیاں وچ سعدی دی کریما، گلستان، بوستان، عطار دا پندنامہ، کاشفی دی انوار سہیلی، اخلاق محسنی، جامی دی یوسف زلیخا تے لوائح، نظامی گنجوی دا سکندر نامہ، مولانا روم دی مثنوی معنوی، فردوسی دا شاہنامہ، مصدیاں تیکر پڑھائے جاندے رہے۔ ایہناں توں اڈ عوام وچ دیوان حافظ تے رباعیات خیام وی چنگے مقبول سن، تے لوکاں نوں حافظ تے سعدی دے ہزاراں شعر زبانی یاد سن۔ ایس لئی کسے لفظ دی بحث وچ فارسی دے شعرتوں سند دیندے سن تے عام گل کتھ وچ فارسی شعراں تے لفظاں دی ورتوں سی۔ جس طرح اجکل پڑھے ہوئے بندے تے ان پڑھ وی اپنی گل کتھ وچ انگریزی دے لفظ عام بولدے نیں تے اوہناں نوں اپنی گل کتھ وچ ایہناں انگریزی لفظاں جیویں ٹکٹ، اسٹیشن، ریڈیو، بائیسکل، ٹیلی ویژن، ٹرین، فلم، سینما، تھیٹر، بس، ویگن، سٹاپ، موٹر، سکوٹر، کار، سگریٹ، ماچس، گلاس، پلیٹ، کپ، سکول، کالج، یونیورسٹی، اسمبلی ہال، میٹنگ، ہائی کورٹ، فوٹو، کیمرہ وغیرہ دی اجنبیت تے غیریت دا احساس وی نہیں ہوندا۔ ایسے طرح پنجابی زبان دے مُڈھلے دَور وچ فارسی زبان تے ادب دا غلبہ سی تے لوکائی فارسی دی چنگی طرح جانوسی۔

ایہہ حقیقت وی دن دے چانن ہار روشن اے پئی فارسی زبان تے ادب نے عربی توں بہت کجھ لیا۔ عربی دے ملاپ توں پہلاں فارسی زبان علمی تے ادبی موضوعات دے اظہار دی سکت نہیں رکھدی سی۔ ایسے لئی تے عرب دے لوک ایرانیاں نوں عجم (گونگے) آکھدے ہوندے سن، عربی زبان دے ملاپ نال فارسی وچ جان پیدا ہوگئی۔ تے اوہ اک اعلیٰ زبان دا درجہ اختیار کر گئی۔ جدوں پنجابی اُتے فارسی اثر انداز ہوئی تے عربی دے وی بہت سارے لفظ، علوم تے فنون فارسی راہیں پنجابی وچ داخل ہوئے۔ ایس طرح پنجابی نے عربی توں گھٹ تے فارسی توں زیادہ اثر قبول کیتا۔ جے گوہ نال ویکھیا جاوے تاں معلوم ہوندا اے پئی فارسی لسانی تے ادبی دو طرح نال پنجابی اُتے اثر انداز ہوئی۔ لسانی اعتبار نال ایس طرح پئی اج پنجابی وچ سینکڑاں لفظ فارسی دے ورتے جاندے نیں اوہ لفظ ساڈی زبان وچ ایس طرح رچ مچ گئے نیں پئی اسانوں

اوہناں دی غیریت دا اکاّ ای احساس نہیں ہوندا سگوں انج لگدا اے جیویں اوہ ساڈی ای زبان پنجابی دے لفظ نیں تے اساں اوہناں لفظاں نوں آسانی نال سیہان وی نہیں سکد ے۔

فارسی دے جیہڑے لفظ ساڈی زبان پنجابی وچ داخل ہوئے اوہناں دیاں چار سورتاں نیں جیہناں دا ویروا ایتھاں کیتا جاندا اے۔

1- پہلی صورت فارسی دے اوہناں لفظاں دی اے جیہڑے اپنی اصل شکل صورت وچ پنجابی وچ موجود نیں تے اوہناں دے معنے وی اوہو نیں جیہڑے فارسی وچ رائج نیں:
اجیہے لفظاں وچوں قول، اقرار، رنج، خوشی، زندگی، موت، صبح، شام، زمین، آسمان، چرخہ، جام، بُلبُل، قبول، نرگس، ضُعف، برباد، ہوشیار، روشن، تازہ، خوش، پاک، چُست، چالاک، بیزار، آباد، بازی گر، دامن، دیگ، پرواہ، آتش بازی، گناہ، تیر، آبرو، رمز، عیب، سخن، وغیرہ وغیرہ۔

2- دوجے فارسی دے اوہ لفظ نیں پئی پنجاب دی آب و ہوا، سطح مرتفع، زمین، لوکائی دے خاص نرخرے تے گلے پاروں اوہناں دی اصل شکل وگڑ گئی اے پر اوہناں دے معنے نہیں بدلے۔ معنے اوہو رہے نیں جیہڑے فارسی وچ رائج نیں۔ جیویں سادہ توں سادی بن گیا اے پر معنے اوہو ای نیں ایسے طرح مطرقہ بمعنی ہتھوڑا اے۔ پنجابی وچ ایہہ مُطہیر بن گیا اے۔

مہتالی نوں متابی، دیوانہ توں دیوانڑا، الم توں الماں، تسبیح توں تسی، مغرور توں مغروری، قبول توں قبولنا، نہ کارا توں نگارا، عرض داشت توں اُرداس، دائم توں دائما، منزل بہ منزل توں منزلومنزلی، جاروب توں جھاڑو، رومال توں رمال یا رمالی۔

3- تریجی قسم دے اوہ لفظ نیں جیہناں دی اصل فارسی اے پر پنجابیاں نے اپنے مزاج دے مطابق اوہناں دامُنہ مہاندرا ای بدل دتا اے تے اوہناں دے معنے وی بدل گئے نیں۔ جیویں منہی عربی لفظ اے جیہدے معنی بُرائیاں منع کیتا ہویا اے۔ اساں ایس لفظ نوں و گاڑ کے مناہی بنا لیا اے۔

صوفی تبسم اپنے اِک مضمون وچ اجیہے لفظاں دی مثال دیندے ہوئے لکھدے نیں:

''تریجہ پنجابی میں اُس پھل کو کہتے ہیں جو پک کر خود بخود شاخ سے نیچے گر

جاتا ہے اور بچے اُٹھا کر کھا جاتے ہیں۔ یہ تریچہ فارسی کے لفظ ''تہ ریزہ سے بگڑا ہے حرف، 'ز' نے 'ج' کی شکل اختیار کر لی اور 'ہ' کی مختصر اور مدھم آواز غائب ہو گئی تہ ریزہ سے تریچہ ہو گیا۔ [30] ایسے طرح فارسی دا لفظ سنسان پنجابی وچ آ کے سمّن سان یا سُنج مسان بن گیا۔

4- چوتھی قسم اوہناں لفظاں دی اے جیہڑے شکل صورت وچ اوہو رہے نیں پر اوہناں دے معنے بدل گئے نیں۔ جیویں ہنوار، چینا (دانہ)، چیک (چڑیاں دی آواز)، چیلاں (عقاب)، جُلاب (گلاب دا شربت) تقویم (سیدھا کرنا)

فارسی دے ایہہ لفظ پنجابی وچ عام ورتے بولے جاندے نیں۔ جے اسیں پنجابی شاعری دا ویروا کریئے تے ساڈی گل دی تصدیق ہو جاندی اے۔

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، ہیرا سنگھ درد تے عبدالغفور قریشی پنجابی ادب نوں اٹھویں نانویں صدی عیسوی توں شروع کر دے نیں۔ ایس دور وچ ناتھ جوگیاں دا کلام ملدا اے جیہڑا اپ بھرنش وتا اے۔ ناتھ جوگیاں دے ایس کلام دی کوئی پکی پیڈی شہادت وی نہیں لبھدی پر بارھویں صدی عیسوی دے چھیکڑلے ادَھ وچ پنجابی شاعری دے موڈھی بابا فرید الدین مسعود گنج شکر (1188ء تا 1265ء) ہوئے نیں۔ جیہناں دا تاریخی ثبوت تے کلام ملدا اے۔ تاریخی اعتبار نال ایہہ خلجیاں دا دَور سی۔ ایس دَور وچ فارسی کس حد تیکر پنجابی نوں متاثر کر چکی سی، ایس دا پتہ بابا فریدؒ دے شلوکاں توں لگدا اے آپ فرماندے نیں:

اُٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار — جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اُتار [31]

ایس اک شعر دے پہلے مصرے وچ وضو، ساز، صبح، نماز، گزار، فارسی دے لفظ ورتے گئے نیں۔ ایسے طرح گرونانک جی (1469ء تا 1539ء) دا کلام بھاویں ہندی ونی پنجابی وچ اے پر اوس وچ وی فارسی دے لفظاں دی بہت ورتوں اے۔ جیویں اوہناں دا شلوک اے:

اللہ الکھ اگم قادر کرن ہار کریم
سب دُنیا آون جانی مقام ایک رحیم [32]

ایس شلوک وچ اللہ، قادر، کریم، دُنیا، مقام، رحیم فارسی تے عربی دے لفظ نیں۔

پنجابی دے دوجے اُگھے شاعر شاہ حسین لاہوریؒ نیں (1539ء تا 1599ء) ایہہ مغل

عہد اکبر دے سمے دے شاعر نیں۔ ایہہ پنجابی کافی دے پہلے باقاعدہ شاعر نیں۔ پنجابی وچ ایہناں دیاں کافیاں بہت مشہور نیں۔ اک کافی دے کُجھ شعر ویکھو:

ایہہ نَس وس رہی دل میرے، صورت یار پیارے دی
باغ تیرا ، باغیچہ تیرا میں بُلبُل باغ تہارے دی
اپنے شوہ نوں آپ رِیجھاواں صاحب نہیں پیارے دی
کہے حسین فقیر نمانا، تھیواں خاک دوارے دی [33]

ایس نکّی جیہی کافی وچ دل، صورت، یار، باغ، باغیچہ ،بُلبُل، حاجت، خاک وغیرہ سارے فارسی لفظ نیں۔ ایتھوں ایہہ گل نتردی اے پئی اکبر دے عہد وچ فارسی زبان کافی حد تیکر پنجابی اُتے اثر انداز ہو چکی سی۔ ایس مگروں پنجابی شاعری وچ حافظ برخوردار(1620ء) قد آور شاعر وکھالی دیندا اے۔ جیہدیاں بہت ساریاں لکھتاں دسّیاں جاندیاں نیں، پر اوس دے قصہ یوسف زلیخا تے مراز صاحباں نوں بہت شہرت حاصل ہوئی۔ ونگی دے طور تے مرزا صاحباں وچوں کُجھ شعر ویکھو تے گویڑ لاوَ پئی اوس سمے فارسی زبان دا پنجابی وچ کنّا کو عمل دخل سی:

جس دن مرزا جمیاں اوہ دن نور و نور
اوہدی زیارت کرن فرشتے جھولی پا کھڈایا حُور
والشّمس والضحٰی ہویا نور ظہور
قالو بلیٰ کر جاناں کیتا رب مشہور
اوہدیاں حاصل ہویاں نیکیاں بدیاں ہویاں دُور
جاں ملی مبارکاں عاشقاں جاں گئے معراج حضور
آخری عاشق اوس نوں کیتا رب غفور [34]

مُغلیہ دَور دے پنجابی دے مشہور صوفی شاعر حضرت سلطان باہوؒ(1629ء تا 1691ء) شور کوٹ ضلع جھنگ دے وسنیک سن۔ اک روایت اے پئی آپ نے عربی فارسی وچ کُل 140 کتاباں لکھیاں نیں[35] پر اوہناں وچوں 26 کتاباں لبھدیاں نیں۔ پنجابی وچ آپ دی اک سی حرفی لبھدی اے جیہڑی آپ دی شہرت عام تے بقائے دوام دا سبب اے۔ آپ فارسی دے بہت وڈے عالم سن۔ ایس لئی آپ دے کلام وچ فارسی لفظ، فارسی تراکیب، فارسی تلمیحاں تے

تشبیہاں موجود نیں۔ آپ دا اک بیت اے:

پ پڑھیا علم تے ودھی مغروری عقل بھی گیا تلوہاں ہُو
بُھلّا راہ ہدایت والا نفع نہ کیتا دوہاں ہُو
سر دتیاں جے سرّ ہتھ آوے سودا ہار نہ توہاں ہُو
وڑیں بزار محبت والے باہو کوئی رہبر لے کے سُوہاں ہُو (36)

ایس بیت وچ علم، مغرور، عقل، راہ، ہدایت، نفع، شر، محبت، رہبر وغیرہ فارسی دے لفظ ایس طرح ورتے گئے نیں پئی اوہناں وچ اوپرے پن یاں غیر زبان دے لفظ ہون دا احساس تک نہیں ہوندا۔ سگوں پنجابی دے ای لفظ جاپدے نیں۔

بابا بلھے شاہ (1692ء تا 1758ء) مغلیہ دَور دے چھیکڑلے حصّے وچ پنجابی دے ندھڑک شاعر ہوئے نیں۔ اوہناں نے کافیاں، دوہڑے، باراں ماہے تے سی حرفیاں بڑیاں سوہنیاں تے من موہنیاں لکھیاں نیں تے اوہناں دے کلام اُتے فارسی چھاپ گوہڑی اے۔ اک نُکتے وچ گل مُکدی اے:

پُھڑ نکتہ چھوڑ حساباں نوں — کر دور کفر دیاں باباں نُوں
لاہ دوزخ گور عذاباں نوں — کر صاف دلے دیاں خواباں نُوں
گل ایسے گھر وچ ڈھکدی اے (37)

کافی دے ایس ایک بند وچ نکتہ، حساب، کُفر، باب، دوزخ، گور، عذاب، صاف، دل، خواب دے لفظ ورتے گئے نیں، جیہڑے سارے دے سارے فارسی دے لفظ نیں۔ ایسے دَور وچ پنجابی دا مان تران شاعر سید وارث شاہ (1722ء تا 1798ء) اے جس دی ہیر پنجابی وچ شاہکار منّی جاندی اے۔ وارث شاہ نے اپنی ہیر وچ نہ صرف فارسی دے لفظ ورتے نیں سگوں فارسی تشبیہاں، تلمیحاں تے استعاریاں توں وی چوکھا لابھ لیا اے۔ ہیر وچوں ایک بند پیش کیتا جاندا اے:

قلوب المومنین عرش اللہ تعالیٰ قاضی عرش خدائے دا ڈھاہ نہیں
جتھے رانجھے دے عشق مقام کیتا اوتھے کھیڑیاں دی کوئی واہ نہیں
ایہہ چڑھی گولیر میں عشق والی جتھے ہور کوئی چاڑھ لاہ نہیں

جس جیونے کاج ایمان ویچاں ایہا کون جو انت فناہ نہیں
جیہا رنگھڑاں وچ نہ پیر کوئی اتے لُدھراں وچ بادشاہ نہیں
وارث شاہ میاں قاضی شرع دے نوں نال اہل طریقتاں واہ نہیں (38)

قلوب المومنین، عرش، اللہ تعالیٰ، قاضی، خدا، عشق، مقام، واہ، ایمان، فناہ، بادشاہ، شرع، اہلِ طریقت وغیرہ عربی فارسی دے لفظ نیں۔ وارث شاہ نے اپنی ہیر وچ سرنانویں وی فارسی وچ لکھے نیں۔ جیویں آمدن رانجھا در مسجد، تعریف مسجد و اسمائے کتب عربی، پرسیدن مرداں از رانجھا۔ پندادن پیرانِ بزرگان وغیرہ وغیرہ۔ وارث شاہ توں پہلاں وی کُجھ شاعراں شاہجہان مقبل وغیرہ نے فارسی وچ سرنانویں لکھے پر وارث شاہ مگروں تے ایہہ ریت ای بن گئی۔ پھیر ہر قصہ نگار نے اپنے قصے وچ سرنانویں فارسی وچ ای لکھے۔

سکھّی دَور وچ پنجابی دے اُگھے شاعر سید ہاشم شاہ (1752ء تا 1821ء) ہوئے جیہناں نے سسّی پنوں تے سوہنی مہینوال دے قصیّا ں توں اڈ دوہڑے تے ڈیوڑھے وی لکھے نیں۔ آپ قصہ سوہنی مہینوال وچ فرماندے نیں:

پیرو پیر عشق نے جیوں جیوں چال سوہنی ول پائی
سمجھی ساک عشق دا برہوں راہبر ہو سمجھائی
غلبہ شوق وچ ہڈہڈ لوں لوں پریت رچائی
ہاشم پیڑ ہووے جس تائیں سمجھے پیڑ پرائی (39)

ایس بند وچ زیادہ لفظ فارسی دے ہیں۔

پنجابی شاعراں نے نہ صرف فارسی لفظ، تشبیہاں، تلمیحاں تے استعارے اپنی شاعری وچ ورتے سگوں فارسی شاعری دے اوزان تے بحراں توں وی پورا پورا فائدہ لیا۔ جیویں حضرت میاں محمد بخش صاحبؒ (1830ء تا 1907ء) تے خواجہ غلام فرید صاحبؒ دے کلام وچ فارسی بحراں دی بہت زیادہ ورتوں اے۔ میاں محمد بخش صاحبؒ مثنوی نیرنگ عشق وچ لکھدے نیں:

ہرن نوں تک پئے مجنوں دی ول جند ـــــ کہ ہے لیلیٰ جو ہے لیلیٰ دی مانند (40)

حضرت خواجہ غلام فریدؒ (1846ء تا 1901ء) دیاں کافیاں وچوں اک شعر ویکھو تے فارسی لفظ تے بحر دا گویڑ لاؤ:

گئی ظلمت نورُ صُوحی   کیتیاں جسم عجب پر بھاتاں
سر انہد طبل شہانہ   خوش مطرب تان ترانہ (41)

پنجابی شاعراں نے جتھے فارسی اوزان تے بحراں توں فائدہ لیا اوتھے فارسی شاعری دے موضوعات تے اصناف توں وی چنگا لابھ لیا۔ مرثیہ، جنگ نامہ، مثنوی، قصیدہ، ڈیوڑھ (مستزاد) رباعی تے غزل جہیاں شاعری دیاں صنفاں فارسی توں پنجابی وچ داخل ہوئیاں پیر فضل گجراتی (1896ء تا 1907ء) تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے اپنیاں غزلاں تے نظماں وچ فارسی لفظاں، فارسی تشبیہاں، فارسی تلمیحاں، فارسی استعاریاں، فارسی اوزان تے بحراں دے نال نال فارسی مضمون تے اصناف توں وی چوکھا کم لیا اے۔ پیر فضل گجراتی دی غزل دے دو شعر ویکھو:

مفت پی لے زاہد تے پھُٹ ایتھوں خواجہ خضر دی کھاندی اے شرم سانوں
سبز پگ اُتوں خرابلتیاں نیں اج تیک نہیں کدی اوہار دتا (42)

محبوباں دی سوہج سجاوٹ حُسن جمال غزل دا
عشوے ناز اشارے غمزے رُعب جلال غزل دا (43)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر فارسی توں کِنے کو متاثر نیں، اوہناں دے شعر پڑھن توں مگروں اندازہ ہوندا اے:

زمانے دی کریئے کویں کار سازی   نہ میں آں مجاہد نہ تُوں مرد غازی
وطن مُنہ ایں ویہندا تیری دوستی دا   غرض دی اے دشمن تیری بے نیازی (44)

منطق اڑی رہی نطق وچ ناطقاں دی بُھلا علم معانی معانیاں نوں
تیرے فلسفے نے پریشان کیتا سبھناں فلسفے دان یونانیاں نُوں (45)

پنجابی دے نویں دور دے شاعر وی فارسی توں بہت متاثر نیں۔ اوہناں نے اپنا کلام فارسی تشبیہاں تے تلمیحاں نال سجایا اے تے شاعری وچ سُنبل، ریحان، بُلبُل، نرگس، دشنہ، خنجر، بادہ، جام، ساغر چمن تے وطن دے لفظ عام ورتے نیں۔

ایس مختصر ویروے توں بخوبی گویڑ لایا جاسکدا اے پئی پنجابی شاعری فارسی شاعری توں

کس حد تیکر متاثر ہوئی اے۔

حضرت میاں محمدؒ دے سمے فارسی علم تے ادب تے اوہدا میاں محمدؒ اُتے اثر

حضرت میاں محمد بخشؒ (ولادت 1830ء) نے جس ویلے ہوش سنبھالیا اوہ سکھاں دے زوال دا زمانہ سی۔ جون 1839ء وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ چلانا کر گیا۔ اوہدے مگروں اوہدے جانشین پنجاب دی وسیع حکومت نوں سنبھالن دے قابل نہیں سن۔ ایس لئی ملک وچ افراتفری پیدا ہوگئی۔ سکھا شاہی تے بُر چھاگردی شروع ہوگئی۔ اوس سمے کسے دی جند تے آبرو محفوظ نہیں سی۔ مار وڈھ تے قتل غارت عام سی۔ دربار دیاں اندرونی سازشاں پاروں حکومت ڈانواں ڈول سی۔ ایس موقع توں فائدہ لے کے انگریزاں نے سکھاں نال جنگ چھیڑ دتی۔ انگریزاں تے سکھاں وچکار چار جنگاں ہوئیاں جیہناں وچ سکھاں نوں شکست ہوئی جیہدے نتیجے وچ 1849ء نوں انگریزاں نے پنجاب دی حکومت دی باگ دوڑ اپنے ہتھ لے لی۔

اوس سمے پنجاب وچ کئی مدرسے قائم سن۔ جیہناں وچ فارسی دی تعلیم دتی جاندی سی۔ سکھاں نے پنجاب دی حکومت مسلمانوں کولوں لئی سی۔ ایس لئی اوہ پنجاب دی صدیاں دی روہ ریت نوں نہ توڑ سکے۔ اوہناں دے اپنے کول وی کوئی ادبی سرمایہ یا نصاب اجیہا نہیں سی، جس نوں اوہ فارسی دی تھاں مدرسیاں وچ رائج کرسکدے۔ ایس لئی پنجاب وچ تعلیمی نظام اوہو رہیا جیہڑا مغلیہ دور ویلے رائج سی۔ پنجاب دے وسنیک فارسی دا اُچّا ذوق رکھدے سن۔ پڑھے لکھے لوکاں توں وکھ ان پڑھ وی فارسی نال بلاتمیز مذہب بڑی محبت رکھدے سن تے اوہناں نوں فارسی دے چنگے چنگے شعر زبانی یاد ہوندے سن پنجاب وچ فارسی ادب دی اک روایت سی۔ ایس لئی ایس دھرتی نے فارسی دے کئی مسلمان، ہندو تے سکھ لکھاری تے شاعر پیدا کیتے سن۔ جیویں مسعود سعد سلمان، ابوالفرج رونی، جمال الدین علی لاہوری، احمد لاہوری، فضلی ملتانی، غنیمت کنجاہی، منیر لاہوری، برہمن لاہوری، نورالعین واقف، گرامی جالندھری تے علامہ اقبالؒ پنجاب دی دھرتی دے اوہ سپوت سن جیہناں اتے فارسی ادب نوں سدا مان رہوے گا۔ ڈاکٹر سید عبداللہ ہوراں نے سکھاں دے دَور دے فارسی ادب دا ویروا کردے ہوئیاں کجھ ہور لکھاریاں دے ناں دسے نیں:

''پنجاب میں سکھوں کی حکومت سلطنت مُغلیہ کی ویران بُنیادوں پر کھڑی کی

گئی تھی۔ اس لیے مہا راجہ رنجیت سنگھ نے گذشتہ روایت کو بہت حد تک برقرار رکھا۔ مہا راجہ کا دربار ہندو مسلمان اہلِ علم کا مرجع تھا اور اس سلسلے میں مہا راجہ کی فیاضی کے بہت سے واقعات نقل کئے جاتے ہیں۔ حکیم عزیز الدین انصاری، فقیر نور الدین، مصر بیلی رام، دیوان امر ناتھ اکبری، دیوان دینا ناتھ، دیوان گنگا رام وغیرہ اُس دربار کے اکابر علماء میں سے ہیں۔"(46)

ایہناں توں اڈ منشی سوہن لال مصنف عہدۃ التواریخ، پنڈت کاچر مصنف مجمع التواریخ، منشی دیارام در تے کرنل مہان سنگھ اوس دَور دے مشہور قلمکار سن۔ فیر ایران دے مشہور شاعراں وچوں عُرفی (1591ء) نظیری نیشاپوری (وفات 1612ء) نورالدین ظہوری (وفات 1615ء) طالب آملی (وفات 1626ء) قدسی مشہدی (وفات 1646ء) تے سرمد (وفات 1660ء) نے پنجاب دی دھرتی اُتے پیر پائے تے ایتھے کُجھ عرصہ قیام کیتا۔ امیر خسرو دہلوی (1254ء توں 1324ء) تے حسن دہلوی (1257ء توں 1336ء) نے اپنی حیاتی دا کُجھ حصہ پنجاب دے مشہور تاریخی شہر ملتان وچ لنگھایا۔

فارسی دے ایہناں شاعراں تے عالماں پاروں پنجاب وچ فارسی علم تے ادب دی اک خاص فضاء پیدا ہو گئی سی۔ لوکائی وچ فارسی علم تے ادب دا اُچا ذوق تے شوق پیدا ہو گیا سی۔ دینی تے غیر دینی مدرسّیاں وچ فارسی دی تعلیم لازمی سی۔ پنجاب اُتے انگریزاں دا قبضہ ہون مگروں کافی چراں تیک علم، ادب تے تدریس دی ایہو فضا قائم رہی۔ اوس سمے مدرسّیاں وچ درس نظامی دا بہتا زور سی۔ عام طور تے نصاب وچ گلستان، بوستان، دیوان حافظ، چہار مقالہ، قران السعدین، اخلاق جلالی، اخلاق محسنی، پندنامہ، انوار سہیلی، یوسف زلیخا جامی، خمسہ نظامی، مثنوی مولانا روم، شاہنامہ فردوسی تے منطق الطیر پڑھائیاں جاندیاں سن۔ ایہناں کتاباں دے پڑھن نال طالب علم وچ نہ صرف شاعری دا اُچا ذوق پیدا ہوندا سی سگوں اخلاقی تعلیم تے تصوف نال واقفی وی حاصل ہوندی سی۔

حضرت میاں محمد بخشؒ چک ٹھاکرہ علاقہ کھڑی ضلع میرپور دے وسنیک سن تے اوس زمانے وچ کھڑی دے علاقے وچ مشہور درسگاہ سموال شریف سی۔ ایس درسگاہ دی نینہہ حافظِ محمد مقیمؒ ہوراں نے رکھی سی جیہڑے اوس دور دے جیّد عالم سن۔ اوہناں دے پُتر حافظ محمود سن

جیہناں نے اپنے والد دے پیشہ درس و تدریس نوں جاری رکھیا۔ حافظ محمود ہوراں دے اگوں چار پُتر حافظ محمد علی، حافظ غلام حسین، حافظ ناصر تے حافظ نور حسین سن۔ جیہناں توں حضرت میاں محمد بخشؒ صاحب نے علمی تے ادبی فیض حاصل کیتا۔ ایہہ چاروں بھرا فارسی زبان تے ادب دے عالم، فقہ، حدیث تفسیر تے قرآن دے حافظ سن۔

چک ٹھاکرہ توں سموال شریف چڑھدے پاسے صرف دو میل اے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے ایسے درسگاہ توں علمی فیض حاصل کیتا۔ آپ نے حدیث، فقہ، تفسیر تے منطق (47) توں اڈ عربی فارسی نظم تے نثر وچ وی مہارت حاصل کیتی۔ طالب علمی دے زمانے وچ ملاّ عبدالرحمٰن جامی دی یوسف زلیخا آپ دے مطالعے وچ اکثر رہندی سی۔ سگوں آپ اپنے وڈے بھرا میاں بہاول بخشؒ نال مل کے یوسف زلیخا گاؤندے ہوندے سن۔ آپ خوش الحان سن۔ ایسے لئی حافظ محمد علی دے مجذوب بھرا حافظ ناصر علی نے آپ اگے یوسف زلیخا سناؤن دی فرمائش کیتی سی۔ مولوی محبوب عالم ایس واقعہ بارے لکھدے نیں:

> ''ہر دو بزرگواروں نے نظم زلیخا سنائی، حضرت حافظ ناصر صاحب روتے رہے۔ پھر کچھ دنوں کے بعد ارشاد ہوا کہ میاں صاحبزادو کچھ سناؤ۔ اس پر حضرت مصنف نے عرض کی۔ حضرت ایک شرط پر سنائیں گے۔ انہوں نے فرمایا وہ شرط بتاؤ۔ آپ نے عرض کی حضرت دُعا فرماؤ کہ کتب ہائے خواندہ ناخواندہ ہمیں ازبر ہو جائیں۔ چونکہ حافظ صاحب قبلہ کی دلی تمنا اور زبان تاثیر عشق سے متاثر تھی۔ فوراً ارشاد فرمایا کہ جاؤ میاں صاحبزادو ناخواندہ و خواندہ کتب ہائے ہر علم تم پر منکشف کر دی گئیں۔،،(48)

ایتھوں ظاہر ہوندا اے پئی حضرت میاں صاحب نوں طالب علمی دے زمانے وچ ای فارسی علم تے ادب نال پیار سی۔ یوسف زلیخا توں اڈ فارسی دیاں ہور کتاباں وی آپ دے مطالعے وچ رہندیاں سن۔ جیہناں دا ذکر آپؒ نے اپنے قصیاں وچ کیتا اے۔ جیویں سیف الملوک وچ زبدۃ الجواب تے مجمع الحکایات دا ذکر آوندا اے:

مجمع الحکایات آہی ہک کتاب وڈیری
ہک دن سیر اوسے دا کردے رغبت نال گھنیری

ایسے طرح غنیمت کُنجاہی دی مثنوی نیرنگ عشق نہ صرف آپ نوں پسند سی سگوں اوہدا پنجابی شعراں وچ ترجمہ وی کیتا تے بحر وی ایہو رکھی جیہڑی غنیمت کنجاہی نے اپنی مثنوی وچ ورتی اے۔ اک زبان توں دوجی زبان وچ ترجمہ کرنا ای اوکھا کم اے فیر شعراں توں شعراں وچ ترجمہ کرنا اوس توں وی مشکل کم اے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے نہ صرف ترجمہ کیتا سگوں ترجمہ کردے ہوئے غنیمت دے شعراں دا مفہوم وی غتربود نہیں ہون دتا۔ ایس ترجمے وچ حضرت میاں صاحب نے تھاں تھاں مولانا عبدالرحمٰن جامی دے شعراں دے حوالے دتے نیں۔ جیویں:

چہ آسائش دراں گلزار ماند کزو گل رخت بندد خار ماند

چہ مشکل زاں بتر بر عاشق زار کہ بے دلدار بیند جائے دلدار [49]

ایتھوں معلوم ہوندا اے پئی حضرت میاں صاحبؒ نوں مولانا جامی دے بہت سارے شعر زبانی یاد سن تے اوہناں نوں موقع محل دے موجب اپنیاں لکھتاں وچ ورتدے رہندے سن۔ آپ نے مولانا جامی دی مثنوی خسرو شیریں نوں وی پنجابی شعراں وچ ڈھالیا تے اوہدا ناں شیریں فرہاد رکھیا۔ ایس ترجمے وچ حضرت میاں صاحبؒ نے اپنی طبیعت موجب وادھا گھاٹا وی کیتا اے۔ ایس توں اڈ آپ نے فارسی دی کتاب ''مناقب غوثیہ'' دا وی پنجابی شعراں وچ ترجمہ کیتا اے تے اوہدا ناں ''تحفہ میراں'' رکھیا اے۔ ایہناں تراجم توں اندازہ ہوندا اے پئی حضرت میاں صاحبؒ دا فارسی ادب دا کِنا ڈوہنگا مطالعہ سی تے آپ نوں فارسی علم تے ادب نال کِنا پیار سی۔ ایس پیار تے وسیع مطالعے نے لازمی طور تے آپ دے تخلیقی شعور اُتے اثر پایا۔

حضرت میاں صاحبؒ دی شاعری اُتے فارسی اثرات

حضرت میاں محمد بخشؒ نوں فارسی علم تے ادب نال بہت پیار سی۔ آپ نہ صرف فارسی ادب دا ڈوہنگا مطالعہ رکھدے سن سگوں آپ فارسی دے بہت وڈے عالم وی سن۔ [50] آپ فارسی وچ کدی کدی شعر وی آکھدے ہوندے سن۔ اک واری آپ موضع جانی چک گجرات تشریف لے گئے اوتھے آپ دے مرید سید باقر علی شاہ دا خط ملیا پئی اللہ نے میرے گھر پُتر دتا اے۔ آپ کوئی چنگا جیہا ناں تجویز فرماؤن۔ حضرت میاں صاحب نے اوسے ویلے فارسی وچ منظوم خط لکھیا:

مرا شمس دین ہست چوں تاب بخش	عجب نیست گر یافت ماہتاب بخش
ہماں نامہ دیرینہ ہم رنگ عُود	کہ بندہ ز پنجن فرستادہ بود
تجسّس نمودہ مطالعہ کنُید	کہ از راز و از نام آگہ شوئید

ہماں نام شایاں باںجد بود
کہ مولود ہم رنگ اب جد بود (51)

اک مولوی صاحب آپ دے ہم سبق سن اوہ علم حاصل کرن لئی ہندوستان چلے گئے۔ اوہناں دی ملاقات ایک پنجابی نال ہوئی پنجابی نے دسّیا پئی اوہ کھڑی شریف دا وسنیک اے۔ مولوی صاحب نے حضرت میاں صاحبؒ دی خیر خیریت پچھی تے فیر اوس پنجابی نوں حضرت میاں صاحب دے ناں ایک رقعہ دتا جیہدے وچ لکھیا کہ میں صَرف زبانی یاد کرلئی اے تے ہُن نحو پڑھ رہیا ہاں۔ حضرت میاں صاحب نے رقعہ پڑھ کے اوسے ویلے فارسی وچ جواب لکھیا:

در صَرف صرف کردی عمر عزیز یارا	در نحو محو گشتی نشناختی خدارا
فرع و اصول منطق خوش خواندۂ ولیکن	حرفے کی خواندنی بود برتو نہ شُد شکارا
در نظم عزم داری در فقہ میل وافر	غیر از حبیب کم خواں کُن یاد آشنارا
قطع منازل ایدل از بہرِ صبح کم کُن	در تو مہر بنگر چہ عاشق شُدے مہارا
تسبیح خرقہ در باز در بادہ جام بادہ	چنداں بمانی آخر مشتاق ایں بلارا

گویند محمدت پند دریاب وقت دریاب
خواں دفترِ تعشق کہ روزے کُنی لقارا (52)

فارسی نثر وچ آپ نے اک ضخیم کتاب ''تذکرہ مقیمی'' لکھی اے۔ جیہدے دو حصّے نیں اک تذکرہ مقیمی دوجا تذکرہ قلندری۔ ایہدے پہلے حصّے دا اُردو ترجمہ ملک محمد جہلمی نے کیتا اے تے اوہدا ناں بوستانِ قلندری رکھیا اے۔

حضرت میاں صاحبؒ نوں فارسی نظم تے نثر اُتے اینا ای عبور حاصل سی جناں اوہ پنجابی نظم تے نثر اُتے عبور رکھدے سن۔ فارسی دے ایس وسیع علم دا اوہناں دے پنجابی کلام اُتے اثر پینا اک فطری گل سی۔ ایس لئی اوہناں دے کلام وچ فارسی لفظاں، ترکیباں، تشبیہاں، تلمیحاں تے استعاریاں دی عام ورتوں لبھدی اے۔ ایہناں توں اڈ فارسی بحراں، اوزان تے موضوعات وی

آپ دے کلام دا حصّہ نیں۔ جیہناں دا ویروا کیتا جاندا اے۔

(الف) حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے پنجابی قصہ گو شاعراں طرح اپنے قصیاں دے سرناویں وی فارسی وچ لکھے نیں قصہ پنجابی وچ اے پر سرناویں فارسی وچ نیں۔ جیویں سیف الملوک دے کُجھ سرناویں ایس طرح نیں۔ در نامہ نوشتن شاہ فغفورِ چین جانب شہزادۂ مصر کہ آمدہ بُود، درجواب شاہزادہ کہ بہ فغفور چین فرستادہ بُود۔ رسیدن شاہزادہ برقلعہ دیواں کہ اسفند باش نام داشت و فتح کردن آں را وخبر یافتن ازمقصود وخلاص کردن ملکہ خاتون را از بند دیو و ہلاک کردن دیو را وازاں جا آوردن ملکہ را، داستاں رواں شدن شاہزادہ بمع ملکہ ازاں قلعہ در دریا، کُشتن نہنگ ہوشر با را وبہزار رنج بر درگنج مراد رسانیدن ملکہ را وبہ سراندیپ آمدن بمشقت بسیار۔

ایسے طرح قصہ شیخ صنعان دے کُجھ سرناویں ویکھو: در بیان افشائے شدن راز عشق شیخ صنعان با دختر ترسایاں، در بیان رفتنِ آن شیخ زود سرنہادن پیش میراں سجود، جواب معشوق و آزمائش کردن محبت عاشق را۔

قصہ مرزا صاحباں وچ وی سارے سرناویں فارسی وچ ای لکھے ہوئے نیں۔ جیویں دربیان ظاہر شُدن راز ایشاں و بند شُدن صاحباں نجانہ خود وحیراں شدن مرزا۔ پرسَیدن خالہ حالہ آں باہ و نالہ وحوالہ کردن مرزا راز خود بدو۔ سوال جواب عاشق ومعشوق با یکدیگر۔

قصہ سوھنی مہینوال دے کُجھ سرناویں پیش نیں: غلطاں شُدن مرزا عزت بیگ درعشق سوھنی وسکونت گرفتن شہر گجرات۔ فغاں کردن مہینوال درجستجوئے وصال سوھنی۔ طغیانی آمدن در دریا چنہاں ورواں شُدن سوھنی بطرف مہینوال۔

(ب) جتھوں تیک پنجابی شاعری وچ فارسی لفظاں دی ورتوں دا تعلق اے۔ اسیں پچھے دس آئے ہاں پئی اوس سمے تقریباً ہر شاعر نے اپنے کلام وچ فارسی دے ڈھیر سارے لفظ ورتے نیں۔ ایہہ وکھری گل اے پئی کسے شاعر دے کلام وچ فارسی دے لفظ دس فی صد نیں تے کسے دے کلام وچ چالیہہ فی صد نیں۔ جے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے کلام دا جائزہ لیا جاوے تے معلوم ہوندا اے پئی اوہناں نے اپنے کلام وچ فارسی دے لفظ بہت زیادہ ورتے نیں۔ جے ایہناں لفظاں دی فہرست بنائی جاوے تے چوکھی لمبی چوڑی فہرست بن دی اے۔ پھیر وی حضرت میاں صاحب دیاں لکھتاں وچوں کُجھ مثالاں دتیاں جاندیاں نیں جیہڑ یاں ساڈے موقف دی

تائید کردیاں نیں:

حافظ عالم فاضل صوفی سالک راہ ہدائیت
دائم مست محبت اندر عارف اہل ولائیت
میں شاگرد نکارے اُتے نظر مہر دی تکن
اس نسخے دا کرن مطالعہ دیہن صلاح نہ اکن [53]

خدمت گار غلام بیچارے مُنہ سُکا تر دیدے
رونق رنگ ہویا متغیر آئے درد رسیدے
وانگ تیماں جا کھلوتے عاصم دی درگاہے
بیٹھا شاہ مصلے اتے کردا یاد الاہے [54]

قصہ شریں فرہاد وچ فارسی لفظاں دا استعمال بہت زیادہ اے۔ مثال دے طور تے کُجھ شعر پیش نیں:

واہ واہ شیر خدائیدے حیدر دے فرزند
لعل حقانی کان دے زہرا دے دلبند
اوہ بہادر توڑ دے رُستم تھیں دلیر
کون آہا جھل سکدا اوہناں دی شمشیر
لئی شہادت جان کے منصب بے شمار
بخشی دولت رب دی سُٹن نہ ہوشیار [55]

سجن دشمن سٹ کے بیٹھا ہو بیزار
گرمی سچے عشق دی کیتا ساڑ انگار
ہر ہر وچ ہنگام دے آیوس جوش نہجار
اگ دلے دی کرگئی وچ مغز دے کار [56]

قصہ سخی خواص خان وچ فارسی لفظاں دی ورتوں ویکھو:

بہت خدائے دے خوف والا اوہدی ظلم زیادتی خو ناہی
دوکھ بُخل تے جھوٹھ تکبری جی لوہب موہ دی اوسنوں لو ناہی
تیز فہم وہم نہ خیال من دے خوش طبع مٹھی ترش رو ناہی
جیہڑی گل نہ رب نوں بھانوندی ہے اوس وچہ محمدا سو ناہی [57]

مثنوی نیرنگ عشق وچوں کُجھ اجیہے شعر پیش نیں جیہناں وچ فارسی لفظاں دی ورتوں اے:

عجب بیمار نرگس خون خواراں   سجن دے مارنے نوں دو کٹاراں
دو ابرو طاق جیوں جا پے کماناں   کرن دل تیر پلکاں دا نشاناں
متھا خورشید تے رخسار مہتاب   نہیں پاس اُس دے چہرے لعل دے آب
زُباں اسرار پوشیدہ تھیں کہے حرف   بہ خشانی گُہر یا لب ہے شنگرف (58)

ایسے طرح حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی ہر لکھت وچ فارسی دے ان گنت لفظاں دا استعمال ملدا اے پر حضرت میاں صاحبؒ دا کمال ایہہ وے پئی اوہ فارسی دے لفظ نوں اپنے سوہنے ڈھنگ نال پنجابی شعر وچ کھپاؤندے نیں پئی اوہدا اوپرا پن مُک جاندا اے تے اوہدے نال مانوسیت دا احساس جمدا اے۔ اُنج تے اوہناں دے قصیاں وچ فارسی دے ان گنت لفظ موجود نیں پر جے ذرا گوہ نال ویکھیئے تے کُجھ اجیہے لفظ نظریں پیندے نیں جیہڑے اوہناں دے کلام وچ بار بار استعمال ہوئے نیں۔ اوہناں توں اک تے حضرت میاں صاحبؒ دے من بھاؤنے لفظاں دا پتہ لگدا اے دوجے حضرت میاں صاحبؒ دے سبھا دا تھوہ ملدا اے تریجے اوہناں دے خاص شعری لفظاں دے بھنڈار (ڈکشن) بارے واقفی حاصل ہوندی اے۔ اجیہے فارسی لفظاں دی نکی جیہی فہرست دتی جاندی اے:

در۔ عوض۔ آتش۔ چمن۔ حُسن۔ چرخ۔ رنجور۔ تونگر۔ جبین۔
خاک۔ حشمت۔ معطر۔ صنعت۔ مطلوب۔ ارم۔ بوستان۔ طالع۔ فراق۔
بُت پرستی۔ فرزند۔ شمشیر۔ صابر۔ شاکر۔ خار۔ اُفتاد۔ قہر۔ غضب۔ دستور۔
دام۔ انعام۔ خلل۔ عظیم۔ شفا۔ غمزہ۔ قوت۔ ہنجار۔ جمال۔ پند۔ غنیم۔
کسب۔ انبار۔ دائم۔ بسیار۔ رقم۔ خمار۔ تابع۔ بخل۔ گنج۔ حرم۔ تیغ۔ ظلم۔
حرص۔ رمز۔ سرپوش۔ قدیم۔ سیاہ۔ رومال۔ جام۔ تخم۔ اصیل۔ وصل۔
ساعت۔ عتاب۔ تلخ۔ تقصیر۔ دلگیر۔ محال۔ عاقل۔ حجاب۔ قدم۔ ملیح۔
قلب۔ طبع۔ شکم۔ مُشک۔ درس۔ ابرو۔ غیب۔ سلب۔ عاصی۔ فیض۔ کامل۔
زُلف۔ زال۔ شب۔ تحمل۔ دلبر۔ نذر۔ روشن۔ شتاب۔ تعظیم۔ افضل۔
صدقہ۔ خوشحال۔ باطن۔ تدبیر۔ برباد۔ باک۔ مدح۔ منصب۔ انبوہ۔
نادر۔ مشتری۔ زر۔ آفرین۔ بیخ۔ رند۔ سنگ۔ معجزہ۔ شبنم۔ خرقہ۔ نعمت۔

نفر۔غلام۔ربانی۔حقانی۔تصرف۔اجازت۔محافظ وغیرہ

(ج) حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے اپنے کلام وچ فارسی ترکیباں توں وی ڈاہڈا سوہنا کم لیا اے تے اوہناں نوں پنجابی شعراں وچ ایس طرح ورتیا اے پئی اوہ فارسی دی تھاں پنجابی دیاں ترکیباں جاپدیاں نیں جیویں ایہہ شعراے:

کیہا شاہد نوں اُس نے ہو غضبناک
جے جلدی چل اے بےشرم بیباک (59)

ایس شعر وچ غضبناک تے بیباک دونویں فارسی تراکیب نیں۔ ایسے طرح دیاں کُجھ ہور تراکیب ویکھو:

ہوندا ہے شوق دا جس دل خزاناں دسی ظاہر اوہ تن خستہ نماناں
نہ طاقت دل جھلاّں تندخو دا محمد نوں ہے دھڑکا عیب گودا(60)

عاصم دی سُن صبر توکل ہمت آس شہزادے
دلبر بھال محمد بخشا سہ سہ دکھ زیادے (61)

حضرت میاں صاحبؒ دے کلام وچ جیہڑیاں تراکیب ملدیاں نیں اوہناں وچوں ونگی دے طور تے کُجھ پیش کیتیاں جارہیاں نیں:

خوشحال۔آبگینہ۔فی الفور۔فتنہ انگیز۔تندخو۔خورسند۔ہمدم۔مرغ بسمل۔
خوں ریز۔سیم بر۔ماہرو۔گل اندام۔خم خانہ۔ابرنیساں۔نیرنگ بازی۔
منور خانہ۔دہ چند۔مشک بو۔روبرو۔لبالب۔لیل ونہار۔خمار۔ماہتاب۔
پائمال۔دلبر۔کبوتر۔درکار۔رومال وغیرہ

(د) حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے اپنی شاعری وچ فارسی تشبیہاں تے استعارے وی ورتے نیں تے اوہناں نوں اپنے شعراں وچ نگینے ہار جڑیا اے۔ کیوں جے حضرت میاں صاحب اوہناں دے مفہوم تے صحیح استعمال دے چنگی طرح جانوں سن۔ ایس لئی اوہناں نے ایہناں فارسی تشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں نال اپنے کلام وچ فصاحت تے بلاغت پیدا کیتی اے:

ابرو وانگ کمان دے یا اوہ عید ہلال یا اوہ طاق بہشت دے عجب مبارک فال
یا محراب مسیت دا ویکھو ہو نہال دوہاں وچ محمدا سوہجے کالا خال (62)

یاں پھیر:

حُسن لبع جمال پری دا وانگ بہار چمن دی
سُنبل وال مہین زنجیری ہر مینڈی ون ون دی(63)

جادوگر دونین لُٹیرے دل نوں مارن والے
لعل لباں پھر آب حیاتوں بھر بھر دین پیالے(64)

نرگس مست محبت کیتا شاہ پری دیاں نیناں
عرض کرے سر کڈھ شگوفہ میں بھی درشن لیناں(65)

میرے لال دا کس طرح حال ہوسی لکھے جل جلال دے بھاء تیرے
ہوواں جنت خاتون دی میں گولی بچا آپ امام دے ہو چیرے
ش شیر جوان دلیر میرا جیہڑا کٹک نوں گھیر کے ماردا سی
لاڑا جنج دا داتڑا گنج دا سی رنج والیاں رنج اوتاردا سی (66)

ایہناں شعراں وچ خاتون جنت تے شیر دے استعارے ورتے نیں جیہڑے فارسی ادب وچ عام ورتے جاندے نیں۔

(ہ) حضرت میاں صاحبؒ دے کلام وچ پنجابی نالوں فارسی دیاں زیادہ تلمیحاں موجود نیں۔ آپ نے ایہہ تلمیحاں بڑے سچے ڈھنگ نال اپنے کلام وچ ورتیاں نیں۔ جیویں سیف الملوک وچ لکھدے نیں:

شاہ یمن دے تحفہ کرکے آندی سیف بھلیری
جو جمشید آہا لک بنھدا عید خوشی دے ویری (67)

ہو اسوار پیادہ قواعد کر دا ہر ہتھیاروں
رستم بہمن اسفند یاروں دھنی ہویا تلوا روں (68)

مانی تے ارژنگ سیانے جے ویکھن اک والے
کاریگریاں والے بھُلن سارے ہوش سنبھالے(69)

سرسامے دی ہوش نہ رہندی جیوں سرسامے والے
زال زوال ہزیمت کولوں دھولے کردا کالے (70)

حضرت میاں صاحبؒ دے ہوراں قصیاں وچ کُجھ تلمیحاں ویکھو جیہڑیاں فارسی ادب وچ عام لبھدیاں نیں:

عقل مجنوں ہے اس کے فکر میں
کہو لیلاں کیونکر کچھ خبر میں (71)

پیالہ اپنے شوقوں جا پیا لے
تینوں منصور والے سّر ویکھالے (72)

اوہ تبرک نعمت ساری لئی منگ خضر تھیں
نال سلام ہوئے بھی فائز جدا شرف دے درتھیں (73)

شیریں پائی لباں تھیں شیریں بے انتہا
کھڑئیوس دل پرویز دا جاں فرہاد کہا (74)

ج۔ جگ اندر منظور ہوندا جیہڑا پیر اگے منظور ہے جی
جتھے جاوندا پاوندا اشرف عزت سُرمہ اکھیاندا کوہ طور ہے جی (75)

سولی شاہ منصور قبول کیتی شمس کھل لُہائیکے چلیا سی
سرمد نے سیس کٹا دتا دُنی چند ولوں کس ٹھلیا سی (76)

تک نہ سکن فتنیوں خضر الیاس ڈرے
ہوئے سکندر مبتلا ویکھ نہ مول جرے (77)

(و) حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے اپنے کئی قصے فارسی بحراں وچ لکھے تے ایہہ بحراں ایہناں بحراں دی ورتوں نال پنجابی شاعری وچ وادھا ہویا تے شاعراں نوں اپنے خیالاں تے

جذبیاں نوں بیان کرن لئی کئی ہور میدان ہتھ آئے۔ حضرت میاں صاحبؒ نے غنیمت کنجاہی دی مثنوی نیرنگ عشق نوں پنجابی نظم وچ ڈھالیا تے بحر وی اوہو رکھی جیہڑی غنیمت کنجاہی نے ورتی اے:

مبادا ہیچ دل بے عشق بازی　　اگر باشد حقیقی یا مجازی　　(غنیمت گُنجاہی)

ہویا ہر اک روانہ پکڑ رستہ　　شکستہ دل شکستہ دل شکستہ　　(میاں محمد)

ایس بحر نوں بحر ہنرج آکھیا جاندا اے تے ایہدا وزن اے۔

مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعل　　مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعل

مولانا عبدالرحمٰن جامی دی مثنوی خسرو شیریں وی ایسے بحر وچ لکھی گئی اے۔

کہ بے جام مئے صورت کشیدن

نیاری جرعۂ معنی چشیدن (جامی)

حضرت میاں محمدؒ نے اپنی مثنوی شیریں فرہاد وی فارسی بحر وچ لکھی اے۔لکھدے نیں:

وانگن کلی گلاب دی سُندر لوا بدن

بانکا قد محمدا جیونکر سرو چمن

علم عروض وچ ایس بحر دے ارکان نیں:

فعلن، فعلن، فاعلن، فعلن، فعلُن فع

فعلُن، فعلن، فاعلن، فعلن، فعلن فع

ایسے طرح قصہ شیخ صنعاں دی بحر وی فارسی توں مانگت لگدی اے۔ ایس قصے دی بحر ویکھو:

لڑیا کالا ناگ پرم دا لُوں لُوں بِس سمانی

بیدل دا بیدلبر جانی بیدن بید نہ جانی

ایہدا وزن اے:

فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فع

قصہ سوہنی مہینوال دی بحر ویکھو:

اوّل کُن سخن تھیں کیتی رب کلام

تاں فیکُون محمدا لوح قلم تمام

اوزان اے:

فعلُن فعلُن فاعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فع
فعلُن فعلُن فاعلُن فعلُن فعلُن فع

قصہ سیف الملوک دی بحر:

مردا ہمّت ہار نہ مولے مت کوئی کہے نمردا
ہمت نال لگے جس لوڑے پائے باہجھ نہ مردا

ایہدا وزن انج اے:

فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن
فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن فعلُن

O

حواشی:

1- Oriental College Magazine, August 1967
(The Earliest Progress, Development and Influene of Persian in the Pakistan Hind Sub-Continent, by Dr. Muhammad Baqir

-2 پانزدہمین جاہاواستاہا کہ من آہورمزدا بہترین بیافریدم ہپت ھندواست (ہپتہ ہندو) درآنجا اھرمن پرگزند، بسّبیزہ دشتاں ناگاہ وگرمامی ناہنگام پدید آورد۔" (اناھیتا: پورداؤد ص 119 تا 120)

-3 ست دریا ایہہ نیں۔ جہلم، چناب، راوی، بیاس، ستلج، سندھ، کابل

4- Persian Literature Levy P-11 Britain 1948.

-5 عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص 22

-6 فغاب الی لھند والعین التبت ودعا ھناک ثم رجع فحسینذ بہرام وقتلہ لانہ، نفض الثر بیطۃ واباح الدم"

(کتاب آثار الباقیہ من القرون الخالیہ، لیزک 1876ء ص 209)

-7 شیخ محمد اکرام: آب کوثر؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور 1975ء ص 32-33

8- Al-Jahiz, Kitab-al-Hyawan, Vol.VII P-65

-9 شیخ محمد اکرام: آب کوثر ص 33

-10 الما لک والمما لک، قاھرہ، 1961ء ص 105

-11 شیخ محمد اکرام: آب کوثر ص 61

-12 ایضاً ص 64

-13 مسعود سعد سلمان 438ھ بمطابق 1046ء لاہور میں پیدا ہوا۔ 1121ء میں وفات پائی۔ (مضمون۔مسعود سعد سلمان، ڈاکٹر ناظر حسین زیدی، اوری اینٹل کالج میگزین مئی 1967ء ص 166)

-14 شیخ محمد اکرام: آب کوثر ص 66

عوفی اوس برے لباب الالباب وچ لکھدا اے: مولد ومنشائے او خطہ لاہور بود وایں خطہ بفضل لا متناہی او بر سائر بلاد مفاخر ومباھی۔ در دولتِ سلطان رضی ابراھیں دولتہا دید وقصائد او اکثر در مدح اوست و انوری پیوستہ تتبع سخن او کردے و دیوان او ہموارہ در نظر داشتے (ارمغان پاک، شیخ اکرام، کراچی 1959ء ص 20)

-15 شیخ محمد اکرام: آب کوثر ص 115

-16 ایضاً

-17 ایضاً

-18 شیخ محمد اکرام: رود کوثر ص 33

-19 عہد علائی کے دوسرے یکتا شعراء میں امیر حسن سنجری تھے۔نظم ونثر دونوں میں اِنکی بہت سی تالیفات ہیں۔ (تاریخ فیروز شاہی؛ ضیا الدین برنی، ترجمہ اردو ڈاکٹر سید معین الحق لاہور 1969ء ص 522)

-20 شیخ محمد اکرام: رود کوثر ص 33

-21 صلاح الدین ناسک: دَور مغلیہ؛ لاہور 1973ء ص 555

-22 اورئنٹل کالج میگزین اگست، 1931ء ص72

23- Arnold - Report on the Education of the Punjab (Educational Record - ii - P.290)

-24 ہندوؤں کا فارسی لٹریچر، سید عبداللہ، اورئینٹل کالج میگزین، فروری 1931ء ص52

-25 ایضاً ص54

26- The Court and camp of Rungeet Sing, W.G. OSBORNE - P - 22, Karachi - 1973

-27 خلدی کا زمانہ تیرھویں صدی کا پہلا نصف تصور کرنا چاہیے۔ اگرچہ کلام میں قدامت کی جھلک ہے۔ (محمود شیرانی: پنجاب میں اُردو؛ اشاعت دوم لاہور 1949ء ص394)

-28 آزمودن۔ ازمانا، پریدن۔ اڈنا، پژمردن۔ کرماؤنا، چسپیدن۔ چنبڑنا (اورئیٹل کالج میگزین، نومبر 1967ء ص5)

-29 شیخ محمد اکرام: ارمغان پاک ص88

-30 صوفی تبسم: پنجابی پر فارسی کا اثر؛ کتاب پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی س۔ن ص27-28

-31 بول فریدی، مرتبہ فقیر محمد فقیر ص116

-32 عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی ص210

-33 کافیاں شاہ حسین، مجلس شاہ حسین لاہور 1976ء ص57

-34 حافظ برخوردار: مرزا صاحباں؛ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور 1965ء ص6

-35 ابیات سلطان باہو، مرتبہ سلطان الطاف علی، ص39

-36 ایضاً ص175

-37 کلیات بلھے شاہ، مرتبہ فقیر محمد فقیر، ص22

-38 ہیر وارث شاہ، مرتبہ عبدالعزیز ایڈوکیٹ، ص113

-39 ککارے، ہاشم شاہ مرتبہ فقیر محمد فقیر ص54

-40 میاں محمد بخش: مثنوی نیرنگ عشق؛ ص13

-41 دیوان فرید ص 113

-42 پیر فضل گجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ لاہور فروری 1965ء ص 31

-43 پیر فضل گجراتی: ٹکوراں؛ گجرات مارچ 1970ء ص 21

-44 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر: مواتے؛ لاہور 1969ء ص 72

-45 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر: صدائے فقیر؛ لاہور مئی 1954ء ص 39

-46 ڈاکٹر سید عبداللہ، ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصّہ، مجلس ترقی ادب لاہور 1967ء طبع دوم ص 187

-47 میاں محمد بخش: سیف الملوک، سوانح عمری، مولوی محبوب عالم مطبوعہ آزاد کشمیر 1978ء ص 507

-48 ایضاً

-49 میاں محمد بخش: مثنوی نیرنگ عشق ص 10

-50 مولوی محبوب عالم لکھدے نیں۔ ''نظم فارسی، اُردو، پنجابی میں بے تکلّف اشعار تحریر فرماتے، عربی نظم، نثر میں بھی حضور کو یدطولیٰ حاصل تھا۔ (دیباچہ سیف الملوک ص 518)

-51 دیباچہ سیف الملوک ص 533

-52 ایضاً ص 538

-53 سیف الملوک ص 28

-54 ایضاً ص 60

-55 میاں محمد بخش: شیریں فرہاد؛ (قلمی نسخہ) ص 2

-56 ایضاً ص 39

-57 میاں محمد بخش: قص سخی خواص خان ص 6

-58 میاں محمد بخش: مثنوی نیرنگ عشق ص 19

-59 ایضاً ص 29

-60 ایضاً ص 33

-61 سیف الملوک ص 43

-62 قصہ شیریں فرہاد (قلمی نسخہ) ص 14

-63 سیف الملوک ص 232

-64 ایضاً ص 250

-65 ایضاً ص 254

-66 قصہ سخی خواص خان؛ مطبع سراج جہلم ص 28

-67 سیف الملوک ص 50

-68 ایضاً ص 55

-69 ایضاً ص 57

-70 سیف الملوک ص 119

-71 مثنوی نیرنگ عشق ص 63

-72 ایضاً ص 10

-73 تحفۂ میراں ص 37

-74 قصہ سوہنی مہینوال ص 11

-75 قصہ سخی خواص خاں ص 6

-76 مرزا صاحباں ص 98

-77 شیریں فرہاد (قلمی نسخہ) ص 15

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:32, Jul.-Dec. 2008, pp 43-52

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
جلد 32، جولائی دسمبر 2008، شمارہ نمبر 1

منیر نیازی دی شاعری وچ چتر کاری

☆ ڈاکٹر ناہید شاہد

Abstract

The present essay is written by Dr. Naheed Shahid, in which he has analysed Munir Niazi's 'chitarkari' through examples from his poetic works. He has discussed the novelity and freshness in his poetry in a new style. The essayist has also discussed that how the internal complications, achievements and failures, and experiences become a part of the poetry of any poet.

ساڈے زمانے دی پنجابی شاعری دے اسمان تے جے سچ پچھو تے منیر نیازی دی ست رنگی پینگھ سجی ہوئی اے۔ جیہدے جلوے ساڈے ماضی دیاں چیتھاں وچوں ساڈے حال تاں منیر آوندی بھلک تک پھیلے ہوئے نیں۔ منیر دا شمارا اوہناں لکھاریاں وچ ہوندا اے جیہڑے نویں رستے بھالدے نویاں طرزاں اختیار کردے تے تازگی تے تازہ کاری نوں رواج دیندیاں پرانے منظر نامے نوں بدلن دا چارہ کردے نیں۔ منیر توں پہلاں پنجابی شاعری دے نک نقشے نوں بدلن والیاں وچ شریف کنجاہی، احمد راہی تے باقی صدیقی نے وی بھرواں حصہ پایا سی۔ ادبی اصطلاح وچ ایہناں نوں Avant Garde دا درجہ حاصل اے۔ منیر نے جس ادبی ماحول وچ اکھ کھولی اوہدے وچ راشد، میراجی تے فیض وا راج سی تے اجے توڑی اختر شیرانی دی رومانی شاعری دا

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

طلسم قائم سی۔ اوہدی حیاتی دے ابتدائی سفر نے وی اوہنوں تجربے تے مشاہدے دے کجھ نویں رستے سمجھائے تے بعض نفسیاتی الجھناں تے داخلی وارداتاں اوہدی شخصیت نوں بکھیریا ضرور پر ہولی ہولی ہر شے اپنی ترتیب وچ آوندی چلی گئی۔

منیر نے اپنے ویلے دے چالو وپہاراں توں ہٹ کے اپنے لئی علیحدہ تے وکھرا رستہ اختیار کیتا۔ اوہنے شیواں نوں نویں انداز نال ویکھیا، روایتی لکھن ڈھنگ توں منہ موڑیا تے اپنے لئی نواں رستہ چنیا۔ ایس زمانے وچ ای شاعری دے نویں تے پرانے ہون دیاں بحثاں ہو رہیاں سن۔ روایت تے جدت دی گل ہو رہی سی تے فیر نفسیاتی حوالیاں نال فرد دے اندر جھاتک کے اوہدے کرب تے خوشیاں دا تھوہ پتہ لان دا چارہ ہو رہیا سی۔ پاکستان بنن مگروں اک نویں شہری تعمیر تے ترقی دے خواب وی ویکھے جا رہے سن۔ بھاویں گزرے ویلے دیاں یاداں ہوکے ہن کے سامنے وی آ کھلوندیاں سن۔ عزم تے آس دے سہارے حیاتی دا سفر اگانہہ ول رواں دواں سی۔ ایس سارے پس منظر وچ پرانیاں قدراں بدل کے نویں روپ دھار رہیاں سن تے اک نواں نگر آباد ہو رہیا سی۔ J.A. Cuddon دے مطابق:

> "Modernism reveals a breaking away from established rules, traditms and conventions, fresh ways of looking at man's position and function in the universe and many (in same cases remarkable) experiments in form and style." (1)

Cuddon دے ایہناں وچاراں نوں مکھ رکھدیاں منیر نیازی دی شاعری نوں جدیدیت (Modernism) دے مفہوم وچ سمجھیا جا سکدا اے۔ عام طور تے جدید نوں قدیم دے الٹ سمجھیا جاندا اے۔ زمانے دے بدلن نال کئی طرح دیاں تبدیلیاں آوندیاں نیں کجھ چیزاں اپنا روپ وٹا لیندیاں نیں تے کجھ اُکا ای ختم ہو جاندیاں نیں۔ انسان اپنے ویلے دے مطابق جیون گزارن دا چارہ کردا اے۔ بازاراں تے دوکاناں وچ وکن والیاں جنساں دی قیمت بدل جاندی اے، انج ای ویلے دے وہن وچ لنگھدیاں انسان دے کاروبہار وچ تبدیلی آندی اے۔ ایس کرکے جدیدیاں نویں دی اصطلاح پوری طرح اپنا ابلاغ نہیں کردی۔ اک زمانے دی ریت رسم تے رواج دے خلاف وجود وچ آن والی ریت رسم یاں رواج توں اک خاص عہد یاں

زمانے تک جدید (Modren) یاں نواں (New) آکھیا جا سکدا اے پر کجھ عرصے مگروں ایہو جدید یاں نواں پن اک ہور ریت رسم یاں رواج بن کے اپنی اہمیت کھو سکدا اے۔ جیویں:

> ''بیسویں صدی کے ابتدائی پندرہ بیس برسوں میں جدیدیت کی اصطلاح اُن سب تحریکوں پر محیط تھی جو ثقافت، فنونِ لطیفہ اور ادب کے میدان میں مدتوں سے استوار معیاروں اور روشوں کو پایہ استناد سے گرانا چاہتی تھی۔ جو ادب جدیدیت کا علم بردار تھا وہ انیسویں صدی کے توانا روایم (Conventions) سے رشتہ توڑنے کے درپے تھا۔''(2)

ویہویں صدی دے پہلے دو دھاکیاں وچ جدیدیت دا رولا رہیا پر پچھیتی جدیدیت، نوجدیدیت تے فیر مابعد جدیدیت دے ناواں نال ایہدے بنیادی مباحث وچ وادھے گھاٹے ہوندے رہے جیہدا مطلب صاف اے کہ تبدیلی دا عمل ویلے دے نال نال بڑا تیز ہوندا رہندا اے تے کجھ سالاں دے وقفے نال نظریے تے Ism نویں یا پرانے ہو جاندے نیں۔ بچپن توں بڑھاپے تائیں فرد دی حیاتی وچ کئی مرحلے آوندے نیں جیہڑے بالکل نویں تے تازہ ہوندے نیں پر اکھ دے جھمکن نال ای ایہہ نویں تے تازہ تجربے یا مشاہدے ماضی دا حصہ بن جاندے نیں۔

ادب تے شعر نال وی انج ای واپردی اے تے وقت دے گزرن نال اوہدے معیار وی تبدیل ہو جاندے نیں۔ چنگا تخلیق کار اوہو ہوندا اے جیہڑا کسے ریت رسم یاں رواج نوں ساری حیاتی چھاتی نہیں ماری رکھدا سگوں اوہ ہر بدلدی رُت وچوں اپنے لئی نویں امکان لبھ کے اپنا سفر جاری رکھدا اے تے انج تصور تے تخیل اک عہد توں دوسرے عہد تے اک فرد توں دوجے تک اپڑدے رہندے نیں۔ لفظ معنی بدلدے نیں روایتاں روپ وٹاوندیاں نیں تے رسماں نویں کپڑے پا کے لمحہ بہ لمحہ اگانہہ ودھدیاں رہندیاں نیں۔ انج نہ ہووے تے ہیئتاں، خیال، لفظ، معنی، روایتاں تے رواج نہ صرف بوسیدہ ہو جاندیاں نیں سگوں ہمک وی دین لگ پیندیاں نیں تے بوسیدہ تے ہمکیاں شیواں نوں کئی دیر تے کئی دور تک نال لے کے ٹُریا جا سکدا اے۔ ایس فطری عمل نوں ادبی حوالے نال ویکھئے تے گل صحیح ہوندی اے جے فکری آزادی تازہ کاری ول ٹورن دا کارن بن دی اے۔

منیر اپنی انجیہی فکری آزادی باعث ای تازہ کاری تے (Freshness) دیاں منزلاں

نوں چھوہندا اے۔ اوہ خالص شاعر اے، خیال تے خواب دنیا دا واسی۔ اوہدی شاعری دا مطالعہ اجہیاں کھڑکیاں کھول دا اے جیہناں وچوں خوبصورتی نظر آوندی اے جمال دا جلال دسدا اے تے جلال دے جمال دے نین نقش اُبھردے نیں۔ منیر حُسن پرست وی اے تے حسن پسند وی اے۔ اوہنے سماجی کوہجاں دا بھرواں بیان کیتا اے پر ایس طرح جے ایہہ کوجھ تے بدصورتی اپنے اصل دی بجائے حُسن دا تسلسل بن کے اُبھردے نیں۔ سیانے آکھدے نیں خوبصورت نوں تے خوبصورت سارے ای آکھ دیندے نیں پر بدصورتی تے بدشکلی وچوں حُسن تلاش کرنا سکھالا نہیں ہوندا۔ تخلیق کار ایہہ عمل شعوری سطح تے نہیں کردا تے نہ ای تخلیق دے وجود وچ آن لئی کسے مخصوص شعوری عمل دی لوڑ ہوندی اے۔ سگوں فن کار دی شخصی تعمیر تے نشوونما جس ماحول تے علاقے وچ ہوئی ہوندی اے اوہدے سوچ ڈھنگ وی اوسے رُخ مرتب ہو جاندے نیں۔ اک انٹرویو وچ جدوں منیر نیازی توں شاعری دے مقصداں بارے پچھیا گیا تاں اوس آکھیا:

"کسی بھی مقصد کا تعین شاعر کو قید کرنے کے مترادف ہے۔ خیال کی نہ تو کوئی حدیں ہوتی ہیں اور نہ شکلیں، یہ شکلیں خود بخود بنتی چلی جاتی ہیں۔ میرا خیال ہے کہ سوشلزم اور تحلیل نفسی کے نظریات بھی کسی شاعر کی شاعری کے ذریعے ہی مارکس، ہیگل اور فرائیڈ تک پہنچے ہوں گے۔ شاعر تو خالق ہوتا ہے مقلد نہیں۔ کئی بار شاعر کو قیود توڑنے کے لیے اپنی شاعری کا خود ہی نقاد بننا پڑتا ہے جیسے کولرج اور ایلیٹ (Eliot) نے کیا۔"(3)

شاعر دی فکری آزادی اوہدا مُڈھلا حق ہوندا اے تے اوہنوں کسے طرح وی ایس گل دا پابند نہیں بنایا جاسکدا اے جے اوہ انج دی شاعری کرے تے انج دی نہ کرے۔ شاعری سچے تے کھرے جذبیاں، احساساں تے وارداتاں نوں بیان کردی اے تے جے ایس نوں مخصوص فکری حوالے دے تابع کردتا جاوے تاں اوہدے وچ مصنوعی پن پیدا ہونا لازمی امر اے۔ ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا لکھدے نیں:

"شاعری میں تو شاعر کو اپنے سچے محسوسات اور واردات کا اظہار کرنا ہوتا ہے۔ اگر ایک شخص حیات اور کائنات کو بے سمت اور بے مقصد سمجھتا ہے تو ہم اس سے اختلاف کر سکتے ہیں مگر اسے اس طرح محسوس کرنے سے روک

نہیں سکتے۔ دوسرا شخص اشتراکی فلسفے کو دنیا کے مسائل کا حل سمجھتا ہے اور عام آدمی کو مایوس نہ کرنے کا نقطہ نظر رکھتا ہے تو اس سے متفق ہونا نہ ہونا دوسری بات ہے۔ ایسے اظہار رائے کی پوری آزادی ہونی چاہیے۔ اگر شاعر کے ذہن پر ہم پہلے سے طے شدہ نظریات مسلط کریں گے تو مصنوعی اور بے اثر شاعری پیدا ہوگی۔"(4)

ایس پس منظر نوں سامنے رکھدیاں جے ایہہ آکھیا جاوے کہ منیر نیازی دا نظریہ صرف تخلیقیت (Creativity) سی تے غلط نہیں ہووے گا۔ اوہ نہ کھبے تے نہ ای سجے بازو دا حمائتی سی اوہ صرف اک شاعر تے تخلیق کارسی تے اوہدا سارا زور اوہدی شخصیت دے ایس اظہار وچ ظاہر ہوندا سی:

سورج تے بدل دی لڑائی بڑی سویرتوں جاری اے
بدل نے دی فوج اپنی اوہناں ممٹیاں ول اُتاری اے
جیہناں دے ہیٹھاں رنگ برنگے کپڑیاں دی الماری اے (5)
(دو دشمناں دی جنگ)

منیر حرف شناسی دے سفر دا مسافر سی اوہ حروف دے پردیاں نوں اتارنا چاہوندا سی اوہ حرفاں وچ جیوندا سی تے بلھے وانگ اوس نوں وی "اکو الف درکارسی" جیہدی بھال وچ اوہ آخری ساہ توڑی لگا رہیا:

حرف اک دوجے حرف دا داوہ میتھوں قیاس نہ ہویا
ساری حیاتی حرف لکھے پر حرف شناس نہ ہویا(6)

منیر نیازی دا پہلا مجموعہ "سفر دی رات" پہلی وار 1961ء وچ چھپیا سی۔ اوہدے دوسرے مجموعے داناں "چار چُپ چیزاں" تے تیسرا مجموعہ "رستہ دسن والے تارے" دے سرناویں ہیٹھ چھپیا۔ 1988ء وچ منیر دے پنجابی کلیات "کُل کلام" دے ناں نال ماورا پبلشرز لاہور نے چھاپیا۔ ایہدے وچ تن چھپے شعری پراگیاں توں علاوہ کجھ تازہ کلام وی شامل سی۔ جدوں کہ کل کلام نوں دوجی وار فضل حق پرنٹرز لاہور ولوں 1992ء وچ چھاپیا گیا، بعد وچ کل کلام خزینہ علم و ادب لاہور نے 2002ء وچ چھاپیا۔ ایس وچ منیر دی اک ہور تازہ غزل آخر تے شامل اے۔

ایس غزل دا مطلع تے مقطع ویکھو:

مکھ لال ہویا کسے سوچ ہتھوں اکھاں نیویاں کسے ملال دے نال
بھُل گئی سی کماں چ رب جیہڑی اوہدے خواب دے کسے خیال دے نال

لے چوڑے مدان توں ہور پرے گجدے بدل منیر نے جنگلاں تے
پھُل کھڑدے پئے نیں بجلیاں دے مینہ ورہن توں پہلاں دے حال دے نال (7)

2002ء وچ چھپے کل کلام دی فہرست وچ منیر دے دو ڈرامے ''قصہ دو بھراواں دا'' تے ''کلے آدمی دے سفر دا'' دا ذکر اے، پر ایہہ ایس پراگے وچ شامل نہیں جدوں کہ ایس توں پہلاں ایہہ ڈرامے کل کلام (1988ء) تے 1992ء والے اڈیشناں وچ موجود نیں۔

منیر نیازی دی پنجابی شاعری کئی وجہاں نال گوہ گوچری اے۔ اک تاں ایہہ کہ اوس جس اندازنوں رواج دین دا چارہ کیتا اوہدی پکی پیڈھی مثال پنجابی وچ موجود نہیں سی۔ منیر نے اسلوبی پدھر تے وی تے موضوعی اعتبار نال وی شاعری دا نواں باغ لایا۔ اوہنے زبان دے ٹُرے آوندے پچیاں نوں توڑن دا آہر وی کیتا تے شعری ڈھانچے نوں وی بدلیا۔ کیوں جے ایس توں پہلاں ورتی جان والی زبان مخصوص معنویت رکھدی سی اوہ معنی جیہڑے روایت مطابق ٹُرے آوندے سن پر منیر نے اپنی پنجابی شاعری وچ لفظاں نوں انج ورتیا جے لفظ جنس تے اوہدیاں صفتاں دا روپ دھار گئے۔ یعنی منیر نیازی نے لفظاں نوں معنی توں بوہتا خیال تے تصورات دی شکل دین لئی ورتیا۔ دوجے لفظاں وچ اوہنے لفظاں راہیں علم یاں اطلاع دین دا کم نہیں کیتا سگوں جذباتی تے احساساتی رویاں نوں رلا کے متھے مفہوم وچ وسعت تے ہمہ گیری پیدا کیتی۔ ایہہ آسان کم نہیں سی۔ خورے کنے داخلی تے خارجی تجربیاں دے ملن نال کسے اک لمحے ایہہ کیفیت پیدا ہوندی اے۔ منیر نے شعری کیفیتاں تے وارداتاں دی اک سطح نوں کئی جہتاں دین دی کوشش کیتی۔ انج نہ صرف اوہدی زبان موکلی ہوئی سگوں اوہدے اظہار وچ وی وسعت آئی۔ ایہو کارن اے جے منیر دی شاعری دا مطالعہ قاری نوں خیال، خواب، حقیقت تے غیر حقیقت دے کئی جزیریاں دی سیر کروانداا اے۔ اوہدی لفظالی متھی تتھی معنویت نہیں رکھدی تے نہ ای اوہ اکہرے تصور تک اپڑاندی اے۔ سگوں اک متحرک تصور تصویر بن کے سامنے آ کھلوتداا اے جیویں کسے ماہر مصور دی پینٹنگز ہووے۔ گل بھاویں بڑی سدھی سادی ہوندی اے پر انکشاف بن کے ظاہر

ہوندی اے:

اتاں دا اک اُچاٹپہ بند مکاناں ورگا
کیتے کیتے کوئی دیوا بلدا گورستاناں ورگا(8)
(رستے وچ اک شہر)

منیر دی اک نظم اے ''سفر دی رات'' ایہہ نظم معنوی اعتبار نال جو کجھ وی ہووے پر اوہدی مصورانہ مہارت دا بھرواں ثبوت دیندی اے۔ اوہ اک ماہر پینٹر وانگ لفظاں نوں مختلف رنگاں دے شیڈ دے کے اک لینڈ سکیپ بناوندا اے:

ورھدے مینہ وچ ٹریا جاواں رات سی بہت ہی کالی
اپنے ای پرچھاویں کولوں دل نوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رُکھ چپل دے انھیاں کردیاں واواں
اوس رات تے بوہتے لوکی بھُل گئے گھر دیاں راہواں(9)

منیر دی پنجابی شاعری دی ایہہ صفت اوہنوں دوجے شاعراں توں اُکا وکھرا کردی اے تے نویں شاعری دا اوہ تصور جو سٹھ دی دہائی وچ اگھڑیا سی پنجابی وچ اوہدا سب توں پہلا تے موثر نمائندہ منیر نیازی ای اکھواندا اے۔

''دوہڑے'' وچ صرف چار مصرعیاں نال منیر نیازی سراپا نگاری کردا اے تے رمزاں بھرے اکھراں اولے اک کڑی دی تصویر ایس طرح بناوندا اے:

مُنھ دا پھُل گلاب دا
تے چانن ورگی اکھ
بدل چیت وساکھ دا
اوس کڑی دا لک(10)

سراپا نگاری دی اک ہور مثال ''وحشی عورت'' تے کجھ ہور نظماں وچ وی موجود اے پر ایہہ اوہ تصویراں نیں جیہڑیاں بڑیاں واضح طور تے نظر آوندیاں نیں جدوں کہ منیر نیازی کجھ تصویراں نوں تجریدی (Abstraction) انداز وچ وی تخلیق کیتا اے۔ اوہدی نظم ویکھو ''فراق دی رات'':

لمی رات فراق دی

جیویں ٹھنڈی سل

چڑھیا چن اسمان تے

کنبن لگا دل (11)

گھٹ مصرعیاں دیاں ایہناں نظماں وچ سوچ فکر تے تخیل دے کئی رنگ نظری آوندے نیں۔ منیر ایہناں نظماں راہیں استعاریاں وچ گلاں کردا اے۔ جنگل، جادو، طلسم، چڑیل تے قبرستان جے اوہدے کسے داخلی یاں خارجی خوف ول اشارہ کردے نیں تے شیر، چیتے، مور، ہرن، سور تے سپ طاقت، چالاکی حُسن معصومیت تے جنسی رویاں ول سینتاں ماردے نیں۔ سورج، چن، تارے، دھرتی، رُکھ، ہوا، بدل، مینہ، دریا، دن رات، شام تے منیر ے اوہنوں روحانی تے جسمانی حوالیاں نال کائنات نال جوڑن دا آہر کردے نیں۔ اوہ لال کالے بسنتی تے چٹے رنگاں نال کجھ اجیہیاں تصویراں بناوندا اے جیہڑیاں پنجابی شاعری وچ ایس توں پہلاں نظر نہیں آوندیاں۔ اوہ حرفاں نوں انج جوڑدا اے جیویں نقطیاں دا سفر کدے خطِ مستقیم، خطِ منحنی، دائرہ چوکور، مستطیل، بیضوی تے خوری ہور کیہڑی کیہڑی شکل اختیار کردا اے۔ منیر خیال وچ ساہ لیندا اے حرفاں وچ جیوندا اے تے رنگاں وچ تحلیل ہو کے اندرلے، باہرلے موسماں نوں ہتھ لاوندا حُسن دی پر اسراریت تک اپڑن دا آہر کردا اے۔ ہوسکدا اے اوہ ڈریا ہویا بندہ ہووے، ہو سکدا اے اوہدے ڈر تے خوف دی اصل اوہدے ماضی دے کسے ڈُھٹے، ان ڈھٹے تجربہ نال جڑی ہوئے، ہوسکدا اے اوہ کسے توں لُٹ کے چاہن دا خواہش مند ہووے تے ایہہ وی ہوسکدا اے جے اوہ خود چاہے جان دے فریب وچ مبتلا ہووے۔ ایہناں ساریاں نفسیاتی الجھناں دا کھرا اوہدے ماضی تک اپڑدا اے:

اگے وی کجھ نظر نہیں آوندا

یاد وی کجھ نہیں رہندا

(اک پل قیامت دا)

منیر دی شخصیت دی تعمیر وچ بچپن توں بڑھاپے تک دے پچھلے عرصے دے اکلاپے نوں اُچیچ حاصل اے۔ نفسیاتی طور تے منیر نے نکی عمرے ماں دی محبت تے مامتا وچ اشتراک نوں کسے طرح وی قبول نہیں کیتا۔ بھاویں ایس بارے اوس نے کدے کھل کے اظہار نہیں کیتا پر جتھوں

تیک ماں دی دوجی اولاد دا تعلق اے منیر نے اوہنوں کدے Own وی نہیں کیتا تے نہ کدے اوہناں دا ذکر کسے اگے کیتا۔ عمرانہ مشتاق مانی دی مرتب کتاب ''اُس شکل کو میں نے بھلایا نہیں'' وچ منیر نیازی دا انٹرویو ''آخری انٹرویو'' دی سرناویں نال شامل اے۔ ایہہ انٹرویو خالد منہاس جوائنٹ ایڈیٹر روزنامہ اوصاف نے لیا۔ ایس انٹرویو وچ منیر نیازی نے دسیا اے جے اوہناں دے والد داناں فتح محمد خاں نیازی سی تے اوہ محکمہ نہر وچ ملازم سن۔ اک درخت دے تھلے آکے فوت ہوئے۔ اوس ویلے منیر دی عمر صرف اک سال سی۔ ایسے انٹرویو وچ جدوں اوہناں توں ایہہ پچھیا گیا کہ اوہ کنے بہن بھائی نیں؟ تے ایہدے جواب وچ اوہناں آکھیا:

''میرا کوئی بہن بھائی نہیں کیونکہ جب میں ایک سال کا تھا تو میرے والد کا انتقال ہوگیا تھا۔ میری والدہ کی دوسری شادی میرے چچا سے کر دی گئی۔ اُس میں سے بہن بھائی ہیں، مگر میں انہیں own نہیں کرتا کیونکہ انہوں نے میرے ساتھ بہت زیادتیاں کیں۔ سب سے بڑی زیادتی جس بات کا گلہ مجھے ہمیشہ رہا کہ میری والدہ کا پیار مجھ سے چھین لیا۔''(12)

باپ دی موت اوہدی اک وڈی محرومی سی:

''والد کے بغیر ایک ہلکی سی بے آسری اور عدم تحفظ کا احساس رہتا تھا۔''

انج ای اولاد دی محرومی وی اوہدے شعور دے کسے تہہ خانے وچ موجود سی۔ انج لگدا اے جیویں منیر دی حیاتی دے ایہہ داخلی تجربے تے مشاہدے اوہدی اردو تے پنجابی شاعری وچ رچے بسے گداز دا باعث نیں۔ منیر دا اک اردو شعر اے:

میری ساری زندگی کو بے ثمر اس نے کیا
عمر میری تھی مگر اُس کو بسر اُس نے کیا

شاید ایہہ اوہدیاں جماندرو محرومیاں دا سٹہ ہووے جدوں زندگی نوں فرد نہیں گزاردا سگوں زندگی فرد نوں گزاردی اے تے فیر اوہ کلا رہ جاندا اے:

آدمی کلا رہ جاندا اے(14)

(وقت توں اگے نکلن دی سزا)

منیر دی شعری کائنات اردو تے پنجابی زبان دے اظہاری سانچیاں وچ ہون دے

باوجود اک ای سوے توں پھٹی دسدی اے تے ایہہ سومہ اوہوا ے جیہدے وچ اوہدی سمجھی تے بے سمجھی دے زمانے لُکھے ۔ خان پور (ہوشیار پور) توں ساہیوال ، بہاولپور تے لاہور دیاں فضاواں مل کے اوہدی شاعری دا کینوس بناوندیاں نیں۔ اوہ شوالک دیاں پہاڑیاں ہون یا اوہناں پہاڑیاں توں نکلن والیاں ندیاں تے چشمے، ہوشیار پور شہر دی برکھا رُت دا حسن ہووے یا پاکستان جنن ویلے دی مارکیٹ، ایہہ سب کجھ اوہ خام مواد اے جیہدے ملن نال اوہدی شاعری دی خارجی بوطیقا مرتب ہوندی اے۔ منیر دیاں داخلی الجھناں ڈکھ، محرومیاں، آساں، مراداں، کامیابیاں، ناکامیاں، سبز لال کالے خاکی تے بسنتی رنگ وچ ظاہر ہو کے اک اجیہی شاعری مرتب کر دیاں نیں جیہنوں حیرت تے طلسم دے نال نال کشف وی آکھیا جا سکدا اے۔

○

حوالے

-1 J.A. Cuddon: A Dictionary of Literary Terms; Penguin Book, 1991

-2 سہیل احمد خاں، محمد سلیم الرحمان: منتخب ادبی اصطلاحات ؛ جی سی یونیورسٹی لاہور 2007ء ص 135

-3 ایوب ندیم: ہوئے ہم کلام ؛ گوہر پبلی کیشنز ، لاہور 2009ء ص 188

-4 ڈاکٹر خواجہ محمد ذکریا: انتخاب زریں اردو نظم ؛ سنگت پبلشرز لاہور 2007ء ص 20

-5 منیر نیازی: کل کلام ؛فضل حق اینڈ سنز لاہور 1992ء ص 108

-6 ایضاً ص 179

-7 ایضاً ص 98

-8 ایضاً ص 32

-9 ایضاً ص 43

-10 ایضاً ص 30

-11 ایضاً ص 88

-12 عمرانہ مشتاق مانی: اُس شکل کو میں نے بھلایا نہیں ؛ مقبول اکیڈمی لاہور 2007ء ص 97

-13 تنویر ظہور: دلچسپ ملاقاتیں ؛ الحمد پبلی کیشنز لاہور 1992ء ص 34

-14 منیر نیازی: کل کلام ؛ ص 92

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul.-Dec. 2008, pp 53-66

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
جلد31، جولائی دسمبر2008ء شمارہ نمبر1

راجا رشید محمود دی شاعری وچ قرآن تے حدیث دے حوالے

☆ ڈاکٹر محمد سلطان شاہ

Abstract

In this essay, the essayist has discussed the references of the Holy Quran and the Hadith Mubarika in Raja Rasheed Mahmood's Naat. In the beginning of the essay, the essayist has presented the definition and brief history of Naat. Then, only those verses of Raja Rasheed are being discussed which have some references from the Holy Quran and the Hadith Mubarika. Dr. Sultan has also quoted the Holy Quran and the Hadith Mubarika with such verses, which has not only facilitated in understanding his views but also given authenticity to them.

نعت حضور پاک ﷺ دی تعریف دا ناں اے۔ ایہہ سچ اے پئی آپ حضور ﷺ دے ایس دنیا تے تشریف لیاون توں پہلاں وی نعت کہی گئی۔ پہلیاں نبیاں نے وی آپ دی بشارت دیندیاں ہوئیاں ایہہ پاک ذکر کیتا۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا ذکر تے قرآن مجید وچ وی ہے تے جس ویلے عیسیٰ بن مریم نے کہیا کہ اے بنی اسرائیل ! میں تہاڈے ول اللہ دا گھلیا ہویا آیاں۔

☆ صدر شعبہ علوم اسلامیہ، جی-سی یونیورسٹی، لاہور

توراے جیہڑی میرے توں پہلی کتاب سی، اوہدی تصدیق کردا تے اوس رسول دی خوشخبری دیندا، جو میرے توں بعد تشریف لیاون گے تے اوہناں دا ناں احمد اے (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم)۔[1]

یمن دے بادشاہ تبع حمیری دے تے حضور پُر نورﷺ دے وڈکیاں وچوں کعب بن لوی دے نعتیہ شعر وی ملدے نیں۔ آپ سرکارﷺ دے اعلانِ نبوت توں پہلاں وی حضرت عبدالمطلب، حضرت ابوطالب تے سیدہ آمنہ ہوراں دے شعر کتاباں وچ محفوظ نیں۔ پر جد اللہ پاک نے اپنا کلام (قرآن شریف) نازل کرنا شروع کیتا، حضور نبی کریمﷺ دی تعریف دی اہمیت وی ظاہر ہوئی، نالے صحابہ کرام (رضی اللہ تعالیٰ عنہم) نوں نویں نویں مضمون لبھے۔ حضورﷺ دی من موہنی صورت تے پاک سیرت نے مدح دے رنگ برنگے پھل کھڑاون دیاں راہواں نکھاریاں۔

اللہ کریم نوں پہلا نعت گو تے قرآن کریم نوں نعت دا پہلا مجموعہ کہیا جاندا اے۔ پروفیسر حفیظ تائب لکھدے نیں: رسول پاکﷺ دی منظوم مدح (جنہوں اسیں نعت آکھنے آں) نے آپ دی مبارک حیاتی وچ ای باقاعدہ فن دی حیثیت اختیار کرلئی سی۔ ایہہ فن حضور پاکﷺ دے اشارے تے ہوند وچ آیا تے ایہدے معیار آپ دے سامنے مقرر ہوئے"۔[2]

میں سمجھناں کہ نعت گو واسطے قرآن تے احادیث دا علم ہونا ضروری اے۔ ایہہ کوئی غزل تے ہے نہیں کہ خیال دی اڈاری لئی روک ٹوک ای کوئی نہ ہووے، جدھر چاہو ٹرے پھرو، جو چاہو کہہ دیو۔ توحید تے رسالت دیاں حداں نال نال نیں۔ حضور پاکﷺ رب کریم دی مخلوق نیں، پر محبوب وی نیں، ایس لئی ضروری اے کہ نہ رسالت دی مدح نوں توحید تیکر اپڑایا جائے تے نہ کوئی ایسا مضمون کوئی ایسا فقرہ یا لفظ استعمال ہووے جیہڑا سرکارﷺ دے مقام توں گھٹ ہووے کہ "**اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُکُمْ**"(3) تہاڈی کیتی کرتی کھوہ پے جاوے گی۔

نعت دے موضوع تے دنیا وچ سب توں زیادہ کم کرن والا شاعر، محقق تے ادیب راجا رشید محمود اے جہدے اردو زبان وچ نعتاں دے چھیالی (46) مجموعے اج تیکر چھپ چکے نیں، 47واں زیرِ ترتیب اے۔ ایہدے توں اڈ تحقیق، تنقید تے تدوین دے حوالے نال کوئی چار ویہاں کتاباں چھاپے چڑھ چکیاں نیں۔ مہینا وار "نعت" دی باقاعدہ اشاعت دے 21 سال پورے ہو گئے نیں۔ جنوری 2009ء دا رسالہ 22ویں سال دا پہلا پرچہ ہووے گا۔ سیرت النبی (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم) سیرت صحابہ، سیرت اولیاء اللہ، تصوف تے حدیثاں دی تشریح دے

موضوعات اُتے ایہد یاں کتاباں ایہناں توں اڈ نیں۔

راجا رشید محمود کول ایم اے (اردو) دے نال نال درس نظامی دی سند وی ہے۔ ایہہ نہ وی ہندی، تاں وی ایہدا قرآن، حدیث، حضور پاک ﷺ دی سیرت اُتے اسلامیات دا نگھا تے محققانہ مطالعہ ایہدا مددگار اے۔ ایس لئی ایہدی نعت ہر طرح معیاری اے۔

ڈاکٹر سید اختر جعفری مدینے دے ایس پاندھی دی پنجابی نعتیہ شاعری تے لکھے گئے اپنے مضمون وچ لکھدے نیں۔ ''نعت گو شاعر لئی اَت ضروری اے پئی اوہ قرآن، تفسیر، فقہ، حدیث، سیرت تے تاریخ اُتے ڈونگھی نظر رکھدا ہووے، تاریخی واقعات دی صحت دا چنگا جانو ہووے تے فیر اوہناں نوں شعراں راہیں بیان کرن دی پوری صلاحیت رکھدا ہووے۔ ''نعتاں دی اٹی'' (نعتاں دا مجموعہ) دے مطالعے نال معلوم ہوندا اے پئی ایہہ ساریاں صفتاں راجا رشید محمود وچ کمال صفت نال موجود نیں (4)۔

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دا مضمون ''راجا رشید محمود دی نعتیہ شاعری'' شام وسحر لاہور دے اٹھارہ صفحیاں تے پھیلیا ہویا اے۔ اوہدے وچ اے: ''نعتیہ ادب بارے راجا رشید محمود دا'' نہ صرف اردو پنجابی وچ مطالعہ اے، سگوں فارسی تے عربی نعت اُتے وی اوہناں دی گہری نظر رہی اے''(5)

قرآن، حدیث، سیرت تے عربی فارسی اردو تے پنجابی دے نعتیہ ادب تے گہری نظر دے نال نال شاعری دیاں خوبیاں وی ایہدی نعت دی خصوصیت اے۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں: فنی حوالے نال ویکھیے تے راجا رشید محمود دی نعت وچ بہت ساریاں خوبیاں نظر آوندیاں نیں۔ خوبصورت اصطلاحواں، من کھچویاں تشبیہاں، قافیے دی ٹھکویں بندش، آزاد قافیے دا استعمال، تلمیح دی ورتوں، خیال دی نزاکت، بحراں دی روانی تے بھرویں تاثر ورگیاں خوبیاں نے اوہناں دے کلام نوں ہر من پیارا بنا دتا اے''(6)

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی شہید نے اپنے مضمون وچ لکھیا: نعت، محمود دی فکری تے فنی کاوشاں دا اک اجیہا انملا سرمایہ اے جس تے اوہ جنا وی فخر کرے گھٹ اے''(7)

اس مضمون دی دوجی قسط 8 مئی دے اخبار وچ چھپی جہدے آخر وچ اوہناں کہیا: ہو سکدا اے، لوکی ایہناں دی اردو نعت دے مقابلے وچ پنجابی نعت ہور وی زیادہ فکر دے حوالے نال اگانہہ ودھی ہوئی محسوس کرن''(8)

عصمت اللہ زاہد ہوراں اپنے تحقیقی مقالے ''پنجابی نعت دے جدید رجحانات'' وچ کئی جگہ راجا صاحب دے شعر حوالے دے طور تے پیش کیتے''[9]

راجا رشید محمود دے ہُن تیکر تن پنجابی نعتیہ مجموعے چھپے نیں: نعتاں دی اٹی۔ ساڈے آقا سائیں ﷺ حق دی تائید۔ اُنہاں دے پنجابی شعراں وچ قرآن تے حدیث دے کئی حوالے ملدے نیں۔

اللہ تعالیٰ جل جلالہٗ نے سارے نبیاں دیاں روحاں کولوں ایہہ وعدہ لیا کہ جے تہاڈے ہندیاں حضور پاک ﷺ آ گئے تے تُسیں اوہناں تے ایمان لیانا، نالے اوہناں دی مدد کرنا:

لَتُؤْمِنَنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗ [10]

محمود دی نعت وچ ایہدا حوالہ ایس طرح ملدا اے:

ہوئی میثاق دے دن روحاں دے اقرار دی بارش [11]

سورۃ الاحزاب وچ فرمان اے:

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيْ رَسُوْلِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ[12]

''حضور پاک ﷺ دی پاک زندگی مومناں لئی نمونہ اے''۔

راجا صاحب کہندے نیں کہ اسوۂ حسنہ تے نہ چلن پاروں کردار خراب ہو چکے ہیں:

نہیں جو چلدے آقا پاک دے اسوے اُتے لوکی
پاٹے نیں کردار دے لیڑے، ہوئے لیر و لیر [13]

حضور پاک ﷺ نوں ساڈے وچ گھل کے رب کریم نے مومناں تے احسان کیتا تے ایہہ احسان جتایا وی:

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ بَعَثَ فِيْهِمْ رَسُوْلًا [14]

''بے شک اللہ دا مومناں تے احسان اے کہ اوہنے اوہناں وچ رسول گھلیا۔

ساڈے آقا سائیں (صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم) وچ اک شعر اے:

رب نے گھل کے اوہناں توں، احسان اساں تے کیتا
کوئی ساڈی سار نہ لیندا، جے سرکار نہ ہندے [15]

وَمَا اَرْسَلْنٰكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِيْنَ

''اساں تسانوں ساریاں جہاناں لئی رحمت بنا کے گھلیا''۔ [16]

وَبِالْمُؤْمِنِيْنَ رَءُوْفٌ رَّحِيْمٌ

''نالے موموناں لئی رؤف تے رحیم''[17] دا اثر انج نظر آوندا اے:

رحمت جے نہ بنوندا حضور تائیں
لارا لاوندا رب کیوں جنتاں دا[18]

اک ایہہ گل سہارا دیندی تور قیامت تیکر
رحمت دی بکل نے ساڈے سارے عیب چھپونے[19]

سورۃ الحجرات وچ اللہ تبارک وتعالیٰ نے حکم دتا کہ ایمان والیو! اپنیاں اوازاں نبی (ﷺ) دی آواز توں اُچی نہ کرو تے نہ اوہناں دی بارگاہ ہے! چیک کے بولو، جیکن آپو وچ اک دوجے نال چیکدے او۔ انج نہ ہووے جے تہاڈے چنگے عمل لگے جان تے تہانوں پتا وی نہ لگے[20]۔

راجا رشید محمود نے ایہہ گل انج پچائی:

آقا دی درگاہوں ردیاں جاناں جے
اُچی نیویں گل جے نکلی موںہاں چوں[21]

بدر دی لڑائی وچ آقا حضور ﷺ نے روڑیاں دی مٹھ کافراں دے لشکر ول سٹی تے ہار اوہناں دا مقدر بن گئی۔ خالق مالک جل وعلاء نے فرمایا:

وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى[22]

''ایہہ مُٹھ روڑیاں دی تساں نہیں سٹی، جیہڑی کہ تساں سٹی اے، لیکن ایہہ تے اللہ نے آپوں سٹی اے''۔ رشید محمود نے ایہہ ذکر انج کیتا:

تہاڈے چاہن پاروں بدر وچ کثرت نوں ہار آئی
ہے آیت ''مارمیت'' وی مرے آقا تہادے لئی[23]

خدائی فرمان ہے:

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى☆ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْیٌ يُّوْحٰى☆[24]

''ایہہ (رسول ﷺ) اپنی مرضی نال تے کجھ کہندے ای نہیں۔ ایہہ تے اوہو ای بولدے نیں جو ایہناں نوں وحی کیتی جاندی اے''۔

محمود دی نعت وچ ایہہ مضمون ایس طرں نبھیا اے:

''ماینطق'' دے سچے وچوں کاڈھ ایہہ رب نے کڈھی

ہر گل آقا دی اے لوکو ، سولاں آنے سچی
گلاں جنیاں نیں میرے حضور ﷺ دیاں
''ماینطق'' موجب خدا دیاں نیں[25]

حدیثاں وچ تے ڈکاں مار دا اے سچ دا ہیرا
تہاڈی بات حکمت وچ پرچی یا رسول اللہ![26]

حکم ہویا: جس ویلے لوکی اپنیاں جاناں تے ظلم کربیٹھن تہاڈے کول حاضر ہون۔

وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَّلَمُوْا اَنْفُسَهُمْ جَاءُ وْكَ

فیر اللہ کولوں استغفار چاہن تے رسول (ﷺ) ایہناں دی سفارش کرن، فیر ویکھن کہ رب توبہ کیکن قبول کردا اے تے رحیم کناں اے۔ راجا رشید محمود او گنہاراں لئی ایس رہنمائی دا ذکر ایس طرح کردا اے۔

لکھے ہوون جے ''جاء وک'' دے اکھر دل دی تختی تے
گناہی جووی اے جاوے گا تاں اوہناں دے بوہے تے[28]

ذوالجلال نے فرمایا:

قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِیْ يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ[29]

لوکاں نوں فرما دیو کہ جے تُسیں اللہ نال محبت رکھدے او تے میری اتباع (پیروی) کرو۔ اللہ تہاڈے نال محبت فرمائے گا۔ راجا رشید محمود مسلماناں دی دوجیاں قوموں کولوں ہون والی رسوائی دی وجہ ایہو ای دسدا اے کہ اساں حضور پاک ﷺ دی اطاعت تے اتباع دی راہ چھڈی ہوئی اے:

آقا دے پیراں توں نہیں جو لیندے راہنمائی
کنڈ لوائی جانے آں سب دشمن قوماں کولوں[30]

رب کریم سانوں مغفرت دی سوکھی راہ وکھانا چاؤہندا سی تے اوہنے پہلوں ایس کم دی اہمیت دسی:

اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهٗ يُصَلُّوْنَ عَلَى النَّبِیِّ ☆ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا[31]

(بے شک اللہ تے اوہدے فرشتے نبی (ﷺ) تے درود گھلدے نیں۔ ایمان والیو! تُسیں وی اوہناں تے درود بھیجو تے خوب خوب سلام)۔ شاعر رب دے ایس کرم دا ذکر ایس طرح کردا اے:

سانوں انج درود پڑھن تے رب کریم نے لایا
جسم دے سارے لوں کنڈے سب ناڑاں ورد کماون [32]

سورہ بنی اسرائیل اُتے النجم وچ اللہ پاک نے معراج شریف دا ذکر فرمایا اے [33] نبی پاک ﷺ دا مدح گو کہندا اے:

اللہ تے محبوب اللہ دے دونویں اسراء راتیں سن
عرشاں تو وی دورا ے جیہڑا، اوسے محل اُچیرے وچ [34]

پتا نہیں چپ چپیتے رب نے کنی وار بلایا
میرے آقا گاہ چھڈ یاں نیں اَوْ اَدْنیٰ دیاں راہواں [35]

غرض راجا رشید محمود قرآن پاک دی تعلیم دے حوالے نال اپنے آقا پاک ﷺ دی مدح وچ قلم چک کے ایہہ دس رہیا اے کہ حضور پاک ﷺ دے مقام دا اصل جانوں تے رب تعالیٰ آپ اے جنھے آپ سرکار نوں ایہہ مقام عطا کیتا اے:

غالب ثنائے خواجہ بہ یزداں گزاشتیم
کاں ذات پاک مرتبہ دانِ محمدؐ است

ایس یقین نال بندے نوں عاجزی تے انکساری دی دولت نصیب ہو جاندی اے۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد کہندے نیں: ''راجا رشید دی نعت گوئی دی سب توں وڈی تے اہم خوبی، جیہڑی اگھڑ کے سامنے آؤندی اے، اوہناں دی کمال درجہ عاجزی تے انکساری اے۔ راقب قصوری دیاں نعتاں توں بعد شاید راجا رشید محمود اوہ دوجے خوش قسمت شاعر نیں جنھاں نوں ایہہ دولت نصیب ہوئی''[36]

قرآن پاک دے نال نال راجا صاحب دی نعت وچ حدیثاں دا وی بڑا گوہڑا اثر وکھالی دیندا اے۔ مشہور الفاظ تے ''لولاک لما خلقت الافلاک'' نیں، پر ایہہ حدیث معنوی طور تے درست اے لفظاً انج کہ **لولاک لما خلقت الدنیا، یا لولاک لما اظھرت الربوبیہ** دے الفاظ تے ملدے نیں ''افلاک'' دا لفظ نہیں ملدا۔ بہر حال محمود دے کلام وچ ایس حقیقت دا اظہار انج اے:

اڈنبر کائناتاں دا کھڑا کیتا اے خالق نے
ایہہ جو کجھ ہے، سب کجھ ای مرے آقا تہاڈے لئی (37)

کُنتُ کَنزًا مَخفِیًا مَخفِیًا☆ دی تلمیح ایس صورت وچ سامنے آ رہی اے:

کنزِ مخفی ظاہر ہونا چاؤہندا سی تے تاہیوں سن
آقا دی تخلیق لئی جذبے بے تاب حقیقت دے (38)

حدیث: اَوَّلُ مَاخَلَقَ اللّٰہُ نُوۡرِیۡ☆ دے نال آقاﷺ دی ختم نبوت دا مضمون ویکھو:

پہلی نیں مخلوق تے نبی اخیرلے آقا جیویں
ابداں والیاں ماڑیاں تائیں ازلاں والے بولے (39)

سرکارﷺ دا فرمان اے: مَنۡ رَّاٰنِیۡ فَقَدۡ رَاَ الۡحَقۡ☆

جیہنے مینوں ویکھیا اوہنے حق نوں ویکھ لیا۔ راجا رشید محمود کہندا اے:

مدد کرے جے "مَـــنۡ رَّ آنِـــیۡ" دا فرمان حضوری
ویکھن جوگا ہوواں تے میں خالق اکبر ویکھاں (40)

آپ حضورﷺ نے فرمایا:

اَصۡحَابِیۡ کَالنُّجُوۡمِ فَبِاَیِّہِمۡ اقۡتَدَیۡتُمۡ اِہۡتَدَیۡتُمۡ☆ (41)

میرے صحابہ ستاریاں ورگے نیں۔ جیہدے پچھے ٹرو گے، ہدایت پا لوو گے۔ راجا رشید دے کلام وچ صحابہ کرام (رضی اللہ عنہم) دا بہت ذکر ملدا اے:

ہر اک بندہ تارے وانگر راہ وکھاندا دسدا اے
دل دیاں اکھاں نال تکو اوہناں دے آسے پاسے نوں
اوہ کیہ انسان سن تے کیہڑ یاں عرشاں دے تارے سن
جہڑے سن دے رہے ورھیاں نبی سوہنے دیاں گلاں
اوہناں دے مرتبے دا کیہ اسیں احساس کر سکیے
دنیں راتیں رہی اصحاب تے دیدار دی بارش (42)

فکری گل ایہہ ہے کہ راجا رشید محمود دیاں نعتاں اُتے قرآن حدیث وچ موجود سرکارﷺ دی مدح ثنا دا بہت اثر اے تے سچ ایہو ای اے کہ جیہڑا بندہ قرآن حدیث دا بھرواں علم نہیں رکھدا اوہ معیاری نعت کہہ ای نہیں سکدا۔

حوالے

-1 الصّف۔ 9:61

-2 لکھاری، لاہور۔ نعت نمبر۔ کتاب لڑی نمبر 29,28۔ ص 106 (حفیظ تائب دا مضمون ''نویں نعت دا سرناواں'')

-3 الحجرات۔ 2:49

-4 لکھاری، نعت نمبر۔ ص: 264 (ڈاکٹر سید اختر جعفری دا مضمون ''مدینے دا پاندھی'')

-5 شام وسحر (ماہنامہ) لاہور۔ نعت نمبر 5 جنوری فروری 1982۔ ص 475

-6 ایضاً، ص 479

-7 مغربی پاکستان (روزنامہ) لاہور یکم مئی 1983ء ص 7 (آفتاب احمد نقوی دا مضمون ''راجا رشید محمود دی پنجابی نعت'' پہلی قسط)

-8 مغربی پاکستان۔ 8 مئی 1983ء۔ ص 7 (آفتاب احمد نقوی دے مضمون دی دوجی قسط)

-9 عصمت اللہ زاہد (مرتب) جدید پنجابی نعت۔ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا، لاہور 1985ء ص 38,30,28,27 (مقدمے دے طور تے مرتب دا مقالہ ''پنجابی نعت دے جدید رجحانات)

-10 آل عمران۔ 81:3

-11 محمود، راجا رشید۔ نعتاں دی اَٹی۔ اختر کتاب گھر، لاہور۔ 1987ء۔ ص 62

-12 الاحزاب۔ 21:33

-13 محمود، راجا رشید۔ ساڈے آقا سائیںؐ۔ اختر کتاب گھر، لاہور۔ 2001ء۔ ص 33

-14 آل عمران: 164:30

-15 ساڈے آقا سائیں۔ ص 79

-16 الانبیا۔ 107:21

-17 التوبہ۔ 128:9

-18 ساڈے آقا سائیں۔ ص 16

-19 ایضاً، ص 56

-20 الحجرات۔ 2:49

-21 نعتاں دی اَٹی۔ ص 24

-22 الانفال۔ 17:8

-23 نعتاں دی اٹی۔ص 42

-24 النجم۔ 4,3:53

-25 ساڈے آقا سائیں۔ص 90,87

-26 نعتاں دی اٹی۔ص 65

-27 النساء۔ 64:4

-28 نعتاں دی اٹی۔ص69

-29 آل عمران 31:3

-30 ساڈے آقا سائیں۔ص97

-31 الاحزاب۔ 56:33

-32 ساڈے آقا سائیں۔ص93

-33 بنی اسرائیل۔ 1:17۔النجم۔ 9:53......،17......

-34 نعتاں دی اٹی۔ص 35

-35 ساڈے آقا سائیں۔ص28

-36 شام وسحر۔نعت نمبر5۔ص 471 (پروفیسر عصمت اللہ زاہد دا مضمون)

-37 نعتاں دی اٹی۔ص41

-38 ایضاً۔ص57

-39 ایضاً۔ص112

-40 ایضاً۔ص125

-41 مشکٰوۃ المصابیح۔کتاب المناقب

-42 نعتاں دی اٹی۔ص61,51,39

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul.-Dec. 2008, pp 67-84

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
جلد31، جولائی دسمبر2008ء شمارہ نمبر1

تماہی ’’انکھ‘‘ کنگن پور وچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیو گرافی

☆ عباد نبیل شاد

Abstract:

This research article is presented by Abad Nabeel shad. In this article, he has given the bibliography of three monthly "Ankh" published from Kasur district since1991. The writer has started with the introduction of the journal and then moved to the copy wise details of writings with their writers. In the end the writer has given the index which helps in easy access to any writer and his writings. Thus, the writer has tried to give eternity to this dying journal by saving its record.

کسے وی زبان دی ترقی تے اوہدے ادب دے وادھے لئی اخبار تے رسالے بڑا اہم کردا ادا کردے نیں۔ ہر لکھن والے دی سدھر ہوندی اے جے اوہدیاں لکھتاں فوری طور پڑھن والیاں تیکر اپڑن۔ ایس کم لئی اخبار تے رسالے لکھتاں نوں لوکاں تیک اپڑاندے نیں۔

ساڈے پنجاب وچ پنجابی اخبار تے رسالے بوہت گھٹ چھپدے نیں۔ ایس پاروں جدوں کوئی وی پنجابی رسالہ سامنے آؤندا اے تے اوہدا بھرواں سواگت کیتا جاندا اے۔ رسالیاں

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ لاہور

وچ چھپن والا ادب بھاویں دیر پا نہیں ہوندا پر فیر وی اسیں اوس دور دے ادب دا مہاندرا ایہد ے راہیں ضرور ویکھ سکدے آں۔ فیر بعضے ویلے ودھیا تے پختہ لکھتاں رسالیاں وچ چھپ جاندیاں نیں جیہڑیاں حوالہ بن جاندیاں نیں۔ رسالیاں وچ کیوں جے سجرا ادب چھپدا اے ایس لئی سانوں ادب دے موجودہ مہاڑ تے ٹور دا سچے ای پتا لگ جاندا اے۔

''انکھ'' تماہی کنگن پور ضلع قصور توں 1991ء نوں چھپنا شروع ہویا۔ ایہدا باقاعدہ سرکاری ڈیکلریشن صابر علی بسمل ہوراں لیا تے ایہہ بسمل آرٹ کنسرن کنگن پور دی چھتر چھاویں چھپدا رہیا تے 1994ء وچ بند ہوگیا۔ جیہدی وڈی وجہ صابر علی بسمل ہوراں دا دُنیا توں ٹُر جانا سی۔

''انکھ'' کجھ عرصہ راقم دی ادارت وچ وی چھپدا رہیا تے اخیری پرچے اکتوبر، دسمبر 1994ء دے ایڈیٹر حمید ناصری ہوری سن۔ جدوں کہ ہتھ بڑتی پوان والیاں وچ ظفر اقبال ظفر، اکرم مشتاق چودھری، امجد علی شاکر، صابر علی بسمل، شبیر حسین تے ایم حسین ظفر دے ناں شامل نیں۔

تماہی ''انکھ'' دے بھاویں اُکا اٹھ پرچے ای چھپ سکے پر مواد ولوں ایہدے وچ یاد رہ جان والیاں تے حوالہ جاتی لکھتاں چھپیاں۔ نویں لکھن والیاں دے نال نال منے پرمنے شاعراں تے لکھاریاں دیاں لکھتاں انکھ دا حصہ بندیاں رہیاں۔ جیہناں پنجابی زبان و ادب دے ودھالئی اہم کم کیتا۔

''انکھ'' دا دفتر اخیری پرچے تائیں راقم دی بیٹھک وچ ای رہیا۔ ایہدا پہلا شمارہ ہتھ دی کتابت نال چھپیا تے مگروں سارے پرچے کمپیوٹر راہیں کمپوز کروا کے لاہوروں چھپوائے جاندے رہے۔

''انکھ'' وچ نعتاں، نظماں، غزلاں، گیت، چومصرعے، کہانیاں، مضمون، انشائیے، انٹرویوز، یاداں اُچیچے رنگ ہیٹھ کسے اک شاعر دیاں لکھتاں، تبصرے، خط پتر تے ادارتی صفحہ چھپدے رہے۔

''انکھ'' وچ چھپیاں لکھتاں دی ببلوگرافی دی ترتیب زمانی اے۔ ہر چھپی لکھت نوں اک مسلسل نمبر لا دتا گیا اے۔ مہینے تے سال وار ترتیب نوں سامنے رکھیا گیا اے۔

آخر تے اشاریہ مصنف (Author Index) دے عنوان ہیٹھ حروف ابجد دی ترتیب نال لکھاریاں دے ناں نال اوہناں دیاں ساریاں لکھتاں دے نمبر دے دتے گئے نیں تاں جے

کسے لکھاری دی لکھت تک اپڑن وچ آسانی ہووے۔ ''انکھ'' تماہی دی ببلوگرافی اِنج اے۔

حصہ نثر

نمبر شمار	مضمون (عنوان)	لکھاری
	شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء	
1-	ترکی دا سقراط۔ ناظم حِکمت	صدیق بابر
2-	لہور شہر دیاں اُچیاں ماڑیاں	مظہر ترمذی
3-	وڑیاں گھیو وچ تلیاں	ڈاکٹر گردیال سنگھ پھُل
4-	گل اکھیاں دی	ڈاکٹر مسعود اقبال ساجد
5-	سچا دربار	امجد علی شاکر
6-	رفاقت ویلے دا ممتاز چِتر کار	اقبال قیصر
	شمارہ 2۔ اپریل، مئی، جون 1991ء	
7-	الف اللہ	محمد آصف خاں
8-	عبدالغفور قریشی دی پڑچول	سبط الحسن ضیغم
9-	لوہار، نائی تے فقیر	شفقت تنویر مرزا
10-	دیوے والا گیت	دیوندر ستھیارتھی
	شمارہ 3۔ جولائی، اگست، ستمبر 1991ء	
11-	بلھے شاہ دی ذات کیہ پچھنا ایں	حمید ناصری
12-	اُچا سُچا شاعر۔ بُلھے شاہ	خلیل آتش
13-	وارث شاہ ہوری سچ کہہ چلے	الیاس گھمن
14-	سِکدی روح۔ امین حزیں	محمد ریاض شاہد
15-	گلیلیو	اختر حسین سندھو
	شمارہ 4-5۔ اکتوبر 91ء توں مارچ۔1992ء	
16-	خواجہ فرید	غلام مصطفیٰ کھوکھر

17-	واہی بیجی تے عورت	ایم حسین ظفر
	شمارہ 5۔ جولائی، اگست، ستمبر 1992ء	
18-	لوکاں دا شاعر۔منظور نیازی	امیر حمزہ وِرک
19-	سچ آکھنا کیوں ڈرنا ایں	امجد علی شاکر
	شمارہ 6۔ اپریل، مئی، جون 1993ء	
20-	ہیر وارث شاہ۔ دیوانِ پنجاب	ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
	شمارہ 7۔ جنوری، فروری، مارچ 1994ء	
21-	اکو رنگ کپاہیں دا	امجد علی شاکر
	شمارہ 8۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 1994ء	
22-	پٹڑیاں دا سفر کیہ اے	اقبال قیصر

کہانی

نمبر شمار	عنوان	لکھاری
	شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء	
23-	موہرا	نعمت احمر
24-	رنڈی	راول راٹھ
25-	چُنی	احمد شہباز خاور
26-	گول	فردوس حیدر
27-	خورے کیوں؟	ڈاکٹر شفقت حسین قاضی
28-	تِکھّی چیک	احسان الٰہی ناوک
	شمارہ 2۔ اپریل، مئی، جون 1991ء	
29-	میمنا	بچنت کور
30-	ندی کنارے پیاسا منکھ	کلبیر سنگھ کانگ

-31	اڈیک	غلام مصطفیٰ بسمل
	<u>شمارہ 3۔ جولائی، اگست، ستمبر 1991ء</u>	
-32	کلاکار	اقبال ارپن
-33	تیجی فجر دی اُڈیک وچ	ناصر رانا
-34	چھیموں	ڈاکٹر شفقت حسین قاضی
-35	گجھی مرض	امجد علی شاکر
	<u>شمارہ 4-5۔ اکتوبر 91ء توں مارچ۔1992ء</u>	
-36	جاگدی اکھ دا سُفنا	منشا یاد
-37	نہیوں لگدا دل میرا	منجیت سنگھ رتو
-38	جونسری	احمد شہباز خاور
-39	کوڑ اگھٹ	ڈاکٹر شفقت حسین قاضی
-40	اک مہان بندی وان	ظفر جمال
-41	نکی جہی گل	تبسم ملک
	<u>شمارہ 5۔ جولائی، اگست، ستمبر 1992ء</u>	
-42	خالی پوسٹ کارڈ	بچنت کور
-43	چکر	مہیپ سنگھ
-44	دروازے	دیدار سنگھ
-45	بوٹے دی موت	ڈاکٹر شفقت حسین قاضی
-46	پرائز ڈسٹری بیوشن	جاوید اقبال قادری
	<u>شمارہ 6۔ اپریل، مئی، جون 1993ء</u>	
-47	کسے نوں کیہ؟	فرخندہ لودھی
-48	پورن دا بھگت	کلونگ سنگھ ورک
-49	قاتل کون؟	غلام شبیر رانا
-50	مرن توں پہلاں	شبیر حسین

	شمارہ 7۔ جنوری، فروری، مارچ 1994ء	
51-	بھوت	ڈاکٹر شفقت حسین قاضی
52-	بھلیکھا	بچنت کور
	شمارہ 8۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 1994ء	
53-	ادھے پیر دی شرینی	الیاس گھمن
54-	تُسیں وی روپۓ ہسان لگیاں	نسرین بھٹی
55-	کچیان	پروفیسر راجبیر کور
56-	کوکدی لاش (سندھی کہانی)	لیلیٰ پروین سومرو ترجمہ: سعدیہ الیاس

افسانڑے

نمبر شمار	عنوان	لکھاری
	شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء	
57-	مرنا شرط اے	زاہد ہُما
58-	بے قدری	زاہد ہُما
59-	سونے دیاں مہراں	دیوندر منڈ

انٹرویوز

	شمارہ 2۔ اپریل، مئی، جون 1991ء	
60-	کھٹے دُدھوں جمی ابابیل۔ منجیت کور ٹوانا	اقبال قیصر
	شمارہ 7۔ جنوری، فروری، مارچ 1994ء	
61-	منجیت سنگھ رتو نال گل بات	اقبال قیصر، عباد نبیل شاد لکھتی روپ: ظفر اقبال ظفر

یاداں

شمارہ 7۔ جنوری، فروری، مارچ 1994ء

62- بزدل — سبط الحسن ضیغم

تبصرے

شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء

63- راہی تھل دی — نور احمد نور لالیکا
تبصرہ کار: توقیر چغتائی

شمارہ 8۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 1994ء

64- تُو تُو مَیں مَیں — ڈاکٹر محمد یونس بٹ
تبصرہ کار: عباد نبیل شاد

خط پتر

شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء

65- عبدالغفور قریشی

66- آغا اشرف

67- فرخندہ لودھی

68- راشد جاوید احمد

حصہ نظم

نعت

نمبر شمار	پہلا مصرعہ	شاعر دا ناں
	شمارہ 2۔ اپریل، مئی، جون 1991ء	
-69	تیری ذات چ صفتاں انج نیں جیوں اسمان تے تارے نیں	ظفر اقبال ظفر

شمارہ 3۔ جولائی، اگست، ستمبر 1991ء

70- بلائیں جے مدینے سناواں تینوں حال یا رسول اللہؐ — اکرم مشتاق چودھری

شمارہ 4-5۔ اکتوبر 91ء توں مارچ۔1992ء

71- اک لکھ تے کئی ہزار وچوں خالق دا خاص پیارا اے — محمد افتخار الحسن کوکب

شمارہ 5۔ جولائی، اگست، ستمبر 1992ء

72- میرے آقا تیرے ناں اے سب کہانی ہنجواں دی — عباد نبیل شاد

نظم

شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء

73- کافی — رفاقت حسین ممتاز

74- نچ نی جندے — رفاقت حسین ممتاز

75- اک نظم — رفاقت حسین ممتاز

76- بکرا عید — عمیر ابوذری

77- فیر میں ویہندا — ابوالاعجاز صدیقی

78- انھا کُتا — صابر ظفر

79- پردیسی — متین جعفری

80- آمر — شفیع بلوچ

81- عاشق لوک سودائی — عباد نبیل شاد

82- ظلم دا بوٹا — منظور نیازی

83- اک روپ حیاتی دا — ممتاز بلوچ

84- اطلاع — وقار حیدر

85- بھُل جانا ای چنگا اے — عظمت اللہ خاں

86- سجناہُن تے واپس آ — اصغر علی ناز

شمارہ 2۔ اپریل، مئی، جون 1991ء

-87	کافی	شارب
-88	کیہ دساں تے کیہ نہ دساں	خلیل آتش
-89	تصویراں وانگر	رفاقت حسین ممتاز
-90	ہڑھ دا پانی	ممتاز بلوچ
-91	مرچاں دے پتر	شوکمار بٹالوی
-92	کوتا تے کمپیوٹر	اجمیر روڈے
-93	انسان تے موت	ایشور چندر
-94	میگھل رُت	شاہد جعفری
-95	کالی چُنی	گلزار انجم گلزار
-96	شیطان تے کنجری	اکرم مشتاق چودھری

شمارہ 3۔ جولائی، اگست، ستمبر 1991ء

-97	میٹا مورفاسس	ستی کمار
-98	نظم	اظہر حسن نجمی
-99	پُل	پروفیسر تیج بیر کیسل
-100	ٹھنڈا چُلھا	خلیل احمد
-101	لکن میٹی	روبینہ ناز
-102	رکھیں میں مسکین دی لج مولا	جے-ایم-عاصی
-103	پرچھاویں	ظفر اقبال ظفر
-104	14۔ اگست، جشنِ آزادی	راول راٹھ

شمارہ 4۔ اکتوبر 91ء توں مارچ۔1992ء

-105	سانجھ	خلیل آتش
-106	میل	شوکمار بٹالوی
-107	دا بو سنگلاں تھلے	نعمت احمر

-108	نہ اڑیا توں ملیا نہ کر	اقبال قیصر
-109	بچ نی جندے واروار	ڈاکٹر اشرف زاہد
-110	میرے روپ	حمید اختر قاضی
-111	ٹمیاں روپ وٹایا	محمد رؤف عابد
-112	پتھر ہوئی اکھ دا نوحہ	رفاقت حسین ممتاز
-113	میں کونج وچاری کیہ کردی	وقار حیدر
	شمارہ 5۔ جولائی، اگست، ستمبر 1992ء	
-114	ہفتۂ فراق	محمد امین حزیں
-115	انا دی موت	مشتاق احمد
-116	کنکاں دی خشبو	کنور امتیاز
-117	ایہ وی تے ہوسکدا اے	محسن رفیع جواز
-118	مکیوں پرانہہ اُجاڑ	محسن رفیع جواز
-119	لوڑاں	راول راٹھ
	شمارہ 6۔ اپریل، مئی، جون 1993ء	
-120	گیت میرے	اقبال قیصر
-121	کم دی گل	شوکت علی قمر
-122	مزدور	شوکت علی قمر
-123	ضِد	امتیاز حسین امتیاز
-124	مسافر ترکھا ہو	امتیاز حسین امتیاز
-125	وے جوگی تینوں جوگی جاناں	شاہد جعفری
	شمارہ 7۔ جنوری، فروری، مارچ 1994ء	
-126	دیوالی گریٹنگ	منجیت کور ٹوانا
-127	شکرا	شوکمار بٹالوی
-128	چڑیاں موت گواراں ہاسا	رفاقت حسین ممتاز

-129	بنجمن ملائسس دے ناں	اقبال قیصر
-130	چپ نہ رہو (جرمن نظم)	مارٹن ٹیمولر
-131	ویلے دی منگ	یعقوب پرواز
-132	ردی دی ٹوکری	یعقوب پرواز
-133	گانی	امرجیت کونکے
-134	کوکاں سُن بے دردا	راول راٹھ
-135	ڈائل ٹون	ظفر اقبال ظفر
	شمارہ 8۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 1994ء	
-136	لُونا	شوکمار بٹالوی
-137	تینوں کافر کافر آکھدے	خلیل آتش
-138	گیت	افتخار وارث
-139	بولیاں	محمود ارشد

غزلاں

نمبر شمار	پہلا مصرعہ	شاعر
	شمارہ 1۔ جنوری، فروری، مارچ 1991ء	
-140	ستاروں سے آگے جہاں اور بھی ہیں (علامہ اقبال)	اسیر عابد (پنجابی ترجمہ)
-141	یقین پختہ اساس رکھناں	منظور وزیر آبادی
-142	ہنجوآں نوں لکھ روکاں، پانی ٹھلاں	یٰسین قدرت
-143	پیڑ ہجر دی جر دے رہے آں	حاجی محمد شاہ ساجد
-144	اُڈدا پھریں غبارے وانگ	یعقوب پرواز
-145	کسے دی کیہ خطا اے	اخلاق حیدر آبادی
-146	بے معنی جہے حرفاں وانگوں	انور اداس

147-	تینوں شرف کمال نی مائے	سوز عباس
148-	یاداں وچ رہیاں نیں اکھیاں	اعجاز عادل
149-	ہوئیاں چھڈ ہُن پچھلیاں گلاں، میں وی سوچاں توں وی سوچ	رفیق آذر
150-	پاپی بنن نہ پکے لوکی	ندیم وقار شاکی
151-	تیرے شہر دی ہر اک چیز نرالی اے	صابر علی جاذب

شمارہ 2۔ اپریل، مئی، جون 1991ء

152-	نہر کنارے بوٹا سی	جاوید ملک

شمارہ 4۔ اکتوبر 91ء توں مارچ۔1992ء

153-	ہسنا سی نہ رونا سی	وقار حیدر
154-	بیڑی پھسی وچ گردابے میں کاہنوں گھبراواں	خاور راجا
155-	لفظاں چوں تاثیراں گئیاں	ارشد جبریل
156-	سچائی دی ایس لئی گل ہوندی نہیں	ارشد جبریل
157-	نفرتاں خودغرضیاں تے خوف پلے رہ گئے	ارشد جبریل
158-	جے کر اپنیاں خاہشاں نوں کجھ جھڑ کیا جھُڑ کیا ہوندا	ارشد جبریل
159-	جیہڑے اثر قبول نہیں کردے انسانی تفریقاں دا	ارشد جبریل

شمارہ 5۔ جولائی، اگست، ستمبر 1992ء

160-	موتی سِپ دی بُکلے رہ گئے نیں، غزل کہہ گئے نیں	خلیل آتش
161-	اسیں زمانے دی ہر شے تے حق جتالیندے	منظور وزیرآبادی
162-	تیری نگری چ کیہ حادثہ ہوگیا	اسلم ثاقب
163-	ایڈی کیہ مجبوری نی	سعید انور
164-	کِن مِن ورھدیاں کنیاں ویکھاں	روبینہ ناز
165-	کیلے مُڈھ کریروے	عتیق الرحمان جلالی
166-	اپنی منزل نہ کوئی ڈیرا دسدا اے	حسن عاجز
167-	اکٹھے رہن دی دُنیا تے اسیں اک مثال بناواں گے	قربان علی ناصر

168- نفرتاں والیاں تیز ہواواں آ گئیاں	نیاز احمد عازم
شمارہ 6۔ اپریل، مئی، جون 1993ء	
169- ٹُٹے سانجھ تے بڑا سواد آندائے	خلیل آتش
170- کلمہ پڑھدا پڑھدا آذر بن جاواں	رفاقت حسین ممتاز
171- دُکھ سے دا سہن دیو جی	اسلم ثاقب
172- ویلے دی نہ اکھ چُبھا، پچھتاویں گا	نذر حسین جانی
173- پھڑکی پینیاں یاداں مگروں لہندیاں نہیں	امجد علی امجد
174- عشق دے کھڑکن ٹل داتا	وقار حیدر
175- سُک گئے پھُل کتاباں چوں	عتیق الرحمان جلالی
شمارہ 7۔ جنوری، فروری، مارچ 1994ء	
176- جھڑا او یہر کھلوتا سی جگ اگے	تجمل کلیم
177- امبر ول نوں چماں تے سُک جاواں	تجمل کلیم
178- اکھ کھولی تے دُکھاں دے جال ویکھے	تجمل کلیم
179- پتھر پاڑ نگاہواں لبھدا پھرنا واں	تجمل کلیم
180- ہتھیں یاداں دے شہر اُجاڑ دتے	تجمل کلیم
181- اگ یاداں دی ٹھار کے رویا	تجمل کلیم
182- اک مجبور گواچ گیا اے	خلیل آتش
183- کس مشکل وچ تیرے پچھے جان فدا نہیں کیتی	عبدالغفور سائیں
184- باہروں لوکی نویں نروئے ہوندے نیں	منظور نیازی
185- کاہدے رشتے، کاہدیاں سانجھاں رہ گئیاں	انور اداس
186- جس بھیت نوں لکوندے رہے ہار وانگراں	ٹھاکر بھارتی
187- پھٹ دل دے کھڑ پئے آ ئیاں بہاراں ویکھ کے	ذوالفقار شاہد
188- رنگ عنابی اکھاں دے	عباد نبیل شاد

شمارہ 8۔اکتوبر،نومبر،دسمبر 1994ء

-189	میرے نالوں تیرے پیڑ سوائی نہیں	منظور نیازی
-190	نیں رت بھنے ہنجواں والی مُکھ تے وگدی رہندی اے	
-191	صدیاں لنگھی جان کھرل تے بلھے جمدے نہیں	مشتاق قمر
-192	کیتی عنایت اوس نے لکھ وار فیر وی	ارشد جبریل
-193	یاداں دین دعاواں مینوں سوچاں کرن جوان	ظفر اقبال ظفر
-194	ساڈے تے جو واپر دی اے کیہ آکھاں	یعقوب پرواز
-195	کون تیرے نال دا	خاور راجا
-196	بھاویں جگ نوں وٹ لگے	وقار حیدر
-197	مشکلاں وچ زندگی نوں پالیا	اصغر علی ناز
-198	میں ساں کون تے کیہ سی ناں میرا	فوزیہ انجم قصوری

O

اشاریہ مصنف (Author Index)

آ

آغا اشرف: نثر۔66

الف

ابوالاعجاز صدیقی: نظم۔77

اجمیر روڈے: نظم۔92

احسان الٰہی ناوک: نثر۔28

احمد شہباز خاور: نثر۔38,25

اختر حسین سندھو: نثر۔15

اخلاق حیدرآبادی: نظم۔145

ارشد جبریل: نظم۔157, 156, 155
159, 158

اسلم ثاقب: نظم۔171, 162

اشرف زاہد: نظم۔109

اصغر علی ناز: نظم۔86

اظہر حسن نجمی: نظم۔98

اعجاز عادل: نظم۔148

افتخار وارث: نظم۔138

اقبال ارپن: نثر۔32

اقبال قیصر: نثر۔108,61, 60, 22
129, 120

اکرم مشتاق چودھری: نظم۔96, 70

الیاس گھمن: نثر۔53, 13

امتیاز حسین امتیاز: نظم۔124, 123

امجد علی امجد: نظم۔173

امجد علی شاکر: نثر۔35, 21, 19, 5

امرجیت کونکے: نظم۔133

امیر حمزہ ورک: نظم۔18

انور اداس: نظم۔185, 146

ایشور چندر: نظم۔93

ایم حسین ظفر: نظم۔17

ب

بچنت کور: نثر۔52, 42, 29

ت

تبسم ملک: نظم۔41

تجمل کلیم: نظم۔178, 177, 176
181, 180, 179

تیج بیر کیسل: نظم۔99

ٹ

ٹھاکر بھارتی: نظم۔186

ج

جاوید اقبال قادری: نثر۔46

جاوید ملک: نظم۔152

جے۔ایم عاصی: نظم۔102

ح

حاجی محمد شاہ ساجد: نظم۔143

حسن عاجز: نظم۔166

حمید ناصری: نظم۔110، نثر 11

خ

خاور راجا: نظم۔ 154
خلیل احمد: نظم۔ 100
خلیل آتش نثر۔ 12، نظم۔ 88, 105
182, 169, 160, 137

د

دیدار سنگھ: نثر۔ 44
دیوندر ستھیارتھی: نثر۔ 10
دیوندر مُنڈ: نثر۔ 59

ذ

ذوالفقار شاہد: نظم۔ 187

ر

راجبیر کور، پروفیسر: نثر۔ 55
راشد جاوید احمد: نثر۔ 68
راول راٹھ: نظم۔ 104, 119, 134
نثر۔ 24
رفاقت حسین ممتاز: نظم۔ 73, 74, 75, 89
170, 128, 112
رفیق آذر: نظم۔ 149
روبینہ ناز: نظم۔ 101, 164

ز

زاہد ہُما: نثر۔ 57, 58

س

سبط الحسن ضیغم: نثر۔ 8, 62
ستی کمار: نظم۔ 97
سعید انور: نظم۔ 163
سوز عباس: نظم۔ 147

ش

شارب: نظم۔ 87
شاہد جعفری: نظم۔ 94, 125
شبیر حسین: نثر۔ 50
شفقت تنویر مرزا: نثر۔ 9
شفقت حسین قاضی، ڈاکٹر: نظم۔ 27, 34, 39
51, 45
شفیع بلوچ: نظم۔ 80
شوکت علی قمر: نظم۔ 121, 122
شوکمار بٹالوی: نظم۔ 91, 106, 127, 136

ص

صابر ظفر: نظم۔ 78
صابر علی جاذب: نظم۔ 151
صدیق بابر: نثر۔ 1
ظفر اقبال ظفر: نثر۔ 61
نظم۔ 69, 103, 135
ظفر جمال: نظم۔ 40
عباد نبیل شاد: نظم۔ 72, 81, 188
نثر۔ 60, 61, 64
عبدالغفور سائیں: نظم۔ 183
عبدالغفور قریشی: نثر۔ 65
عبیر ابوذری: نظم۔ 76
عتیق الرحمان جلالی: نظم۔ 165, 175
عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: نثر۔ 20

عظمت اللہ خاں عظمت: نظم۔ 85

غ

غلام شبیر رانا: نثر۔ 49
غلام مصطفیٰ بسمل: نثر۔ 31
غلام مصطفیٰ کھوکھر: نثر۔ 16

ف

فرخندہ لودھی: نثر۔ 47, 67
فردوس حیدر: نثر۔ 26

ق

قربان علی ناصر: نظم۔ 167

ک

کلبیر سنگھ کانگ: نثر۔ 30
کلونگ سنگھ ورک: نثر۔ 48
کنور امتیاز: نظم۔ 116
گردیال سنگھ پھل، ڈاکٹر: نثر۔ 3
گلزار انجم گلزار: نظم۔ 95

ل

لیلیٰ پروین سومرو: نثر۔ 56

م

مارٹن ٹیمونکر، سر: نظم۔ 130
متین جعفری: نظم۔ 79
محسن رفیع جواز: نظم۔ 117, 118
محمد آصف خاں: نثر۔ 7
محمد افتخار الحسن کوکب: نظم۔ 71
محمد امین حزیں: نظم۔ 114
محمد رؤف عابد: نظم۔ 111
محمد ریاض شاہد: نثر۔ 14
محمود ارشد: نظم۔ 139
مسعود اقبال ساجد: نثر۔ 4
مشتاق احمد: نظم۔ 115
مظہر ترمذی: نثر۔ 2
ممتاز بلوچ: نظم۔ 83, 90
منجیت سنگھ رتو: نثر۔ 37
منجیت کور ٹوانا: نظم۔ 126
منشا یاد: نثر۔ 36
منظور نیازی: نظم۔ 82, 184
منظور وزیر آبادی: نظم۔ 141, 161
مہیپ سنگھ: نثر۔ 43

ن

ناصر رانا: نثر۔ 33
ندیم وقار شاکی: نظم۔ 150
نذر حسین جانی: نظم۔ 172
نسرین بھٹی: نثر۔ 54
نعمت احمر: نظم۔ 107، نثر 23
نیاز احمد عازم: نظم۔ 168

و

وقار حیدر، سید: نظم۔ 84,113,153,174

ی/ے

یٰسین قدرت، سید: نظم۔ 142
یعقوب پرواز: نظم۔ 131, 132, 144

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul.-Dec. 2008, pp 85-98

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
جلد31، جولائی دسمبر2008ء شمارہ نمبر1

شائستہ حبیب......حیاتی تے فن

☆ شاہین کرامت

Abstract

This comprehensive article is written by Shaheen Karamat. She has discussed different phases of the famous Punjabi authoress Shaista Habib's life and work in detail. The article comprised of the family life, professional achievements and the most important events from Shaista's life. In the end of the article, position of the authoress in Punjabi literature is being discussed through extracts from her poetic works. Besides, the views of popular cotemporary writers are also being made the part of this article.

شائستہ حبیب 18 نومبر 1948ء نوں لاہور وچ پیدا ہوئیاں۔*[(1)] اوہناں دے والد حبیب کیفوی (مرحوم) جیہڑے ذات دے راجپوت سن۔ 1947ء وچ جموں کشمیر توں ہجرت کر کے سیالکوٹ آئے۔ اوتھے اوہ اعلیٰ سیاسی عہدے تے فائز سن[(2)] اتے لکھاری، شاعر، ودوان دے طور تے جانے جاندے سن۔ پاکستان رائٹر گلڈ پنجاب دے آفس سیکرٹری وی رہے۔[(3)] ''کشمیر میں اردو'' تے ''آتش چنار'' اوہناں دیاں کتاباں نیں۔ اوہ آپ تے زیادہ تر لاہور ای

☆ لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین سمن آباد، لاہور

رہندے پر لاہور وچ مستقل رہائش نہ ہون پاروں اوہناں اپنے بچیاں نوں سیالکوٹ ای رکھیا۔[4]

شائستہ حبیب 9 بھین بھرا سن۔ شائستہ نے بی اے تیکر سیالکوٹ توں ای تعلیم حاصل کیتی فیر ایم اے کرن لئی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور داخل ہوگئیاں۔ جتھوں اوہناں 1967ء وچ ایم اے اردو دا امتحان پاس کیتا۔[5]

شائستہ دے بھرا عثمان احمد نے سانوں دسیا کہ اوہدی پیدائش دے نال ای ساڈی ماں ایس جہانوں ٹُر گئی تے ایس دُکھ نے شائستہ نوں ساری عمر ای ٹُٹی رکھیا۔ اوہ سمجھدیاں سن کہ میرا جنم ساڈی ماں لئی خورے منحوس سی۔ اوہ اپنا جنم دیہاڑ وی کدی نہیں سی مناؤندی۔[6]

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ بعض ویلے اجیہا کوئی دُکھ بندے دے اندر کوئی اجہی کسک پیدا کر دیندا اے کہ فیر اوہدے آل دوالے ای اوہدی ساری شخصیت دا تانا بانا بنیا جاندا اے۔ جس پاروں اوہ بندہ حیاتی بارے عملی تے حقیقت پسند سوچ دا مالک ہو جاندا اے اک خاص سنجیدگی اوہدی شخصیت دا بھرواں روپ بن جاندی اے۔ شائستہ نال وی خورے کوئی اجیہا ای معاملہ سی۔

عثمان احمد ہوراں شائشہ بارے گل کردیاں آکھیا کہ اوہنوں فضول گلاں کرنیاں پسند نہیں سی، ضرورت مند دے کم آؤنا، دوجیاں دا احساس کرنا، ہر گل نوں سمجھنا اوس دے وصف سن۔ اوہدیاں اجیہیاں عادتاں پاروں ای مینوں اوس نال بہت محبت سی۔[7] ریڈیو پاکستان وچ بطور براڈ کاسٹر نوکری کیتی تے 23 ورھے ایسے شعبے نال وابستہ رہیاں تے ڈپٹی کنٹرولر کرنٹ افیئر دے منصب تائیں اپڑیاں۔[8]

شائستہ حبیب دا ویاہ فخر زمان نال ہویا۔ جیہڑے پاکستان پیپلز پارٹی دے سینیٹر، وزیر، چیئرمین اکادمی ادبیات پاکستان، نیشنل کمیشن آف ہسٹری اینڈ کلچر تے یونیسکو دی ثقافتی کمیٹی دے چیئرمین رہے۔ اج کل عالمی پنجابی کانگرس دے چیئرمین توں وکھ اکادمی ادبیات پاکستان دے چیئرمین (دوجی وار) نیں تے کئی بین الاقوامی پنجابی کانفرنساں منعقد کروا چکے نیں۔[9]

شائستہ حبیب دی حساسیت اردو تے پنجابی شاعری دے روپ وچ سامنے آئی۔ ''سورج پر دستک'' اردو شعری مجموعہ 1980ء دی دہائی وچ چھپیا جیہدی مُکھ وکھالی تقریب دی

صدارت فیض احمد فیض ہوراں کیتی۔ ایسے کتاب دا دوجا ایڈیشن 1995ء وچ چھپیا۔ پنجابی شاعری دا مجموعہ ’’ میں ، کپاہ تے چاننی‘‘ دے ناں نال ستمبر 2002ء وچ شائع ہویا۔ اوہناں دی ایہہ کتاب بھارتی پنجاب وچ گورمکھی لپی وچ وی چھپی تے پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ وچ ایم -اے وچ پڑھائی جاندی اے۔[10] ایہہ کتاب اوہناں نے اپنے پُتر فرخ زمان دے ناں کیتی۔ جیہدے نال شائستہ نوں انتاں دی محبت سی، اوہ 19 مارچ 1982ء وچ پیدا ہویا تے اوہدی ماں (شائستہ) اپنی زندگی وچ اپنے پُتر دیاں خوشیاں ویکھنا چاہندیاں سن پر ایہہ سدھر، سدھرای رہی حقیقت دا روپ نہ دھار سکی۔[11] شائستہ، فیض احمد فیض، منیر نیازی، امرتا پریتم تے شریف کنجاہی ہوراں توں متاثر سن[12] تے اوہناں بڑے تھوڑے عرصے وچ ای اک شاعرہ تے لکھاری دے طور تے اپنا آپ منوا لیا۔ علمی ادبی حلقیاں وچ اپنی پچھان بنائی اوہ اک چنگی انسان بہترین دوست تے دردمند دل رکھن والی خاتون سی۔ انسانیت نال پیار کرن والی ایہہ خاتون غدوداں دے کینسر نال 10 جون 2004ء وچ اللہ نوں پیاری ہوئی۔[13] انج اردو تے پنجابی شاعری اک چنگی شاعرہ توں محروم ہوگئی۔ اوہناں دے اخیرلے ویلے بارے فخر زمان نے دسیا کہ:

’’ جدوں شائستہ نے آخری سفر دی تیاری کیتی ہوئی سی۔ اوس ویلے میں بھارتی وفد دے نال ورلڈ پنجابی کانفرنس وچ رلت لئی چندی گڑھ گیا ہویا ساں۔ میرے آن تیکر ساہ سانبھ سانبھ رکھے سن شائستہ نے ۔ میں پاکستان پرتیا تے شائستہ دے شعری مجموعے ’’ میں ، کپاہ تے چاننی‘‘ دا گورمکھی ایڈیشن میرے ہتھ وچ سی پر اوس ویلے شائستہ کومے وچ جا چکی سی۔ میں اوہناں دی گردن اُچی کر کے اوس نوں اوہ ایڈیشن وکھان دی بڑی کوشش کیتی پر اوہ ایہہ ویکھیوں بغیر ہی ایہہ دُنیا چھڈ گئی۔ (فخر زمان ایہہ سارا کجھ کہندے بڑے جذباتی ہوگئے)‘‘[14]

شائستہ حبیب دے ٹر جان پچھوں اوہدے سنگیاں ، ساتھیاں تے علمی ادبی حلقیاں نے اوس نوں رل کے یاد کیتا۔ اوہنوں خراج محبت دان کیتا جیہناں وچ چند اک دی رائے کجھ انج سی۔ پنجابی زبان دی مشہور کہانی کار فرخندہ لودھی اوہناں بارے آکھیا:

’’ شائستہ حبیب میرے بہت نیڑے کدی نہیں رہی پر اج اوہ ایس بے وفا

حیاتی نوں چھڈ چلی اے تے مینوں اپنے بہت ای لاگے نظر آ رہی اے۔ بھاویں اوہ میرے نالوں عمر وچ نکی سی پر ذہن دی پختگی، خیالاں دے اظہار تے اوہدی بزرگانہ کیفیت نے مینوں اک خاص کمپلیکس وچ مبتلا رکھیا۔ اج دل کہندا اے کہ جدوں اوہ صاف ستھرے لہجے وچ استدلال دے نال گل کتھ کردی تے میں کیہ ہر بندہ جیہڑا میرے ورگا مزاج رکھدا اے اپنی کم مائیگی نوں محسوس کردا ہووے گا۔''(15)

پنجابی شاعرہ بشریٰ اعجاز نے اپنے جذبیاں دا اظہار انج کیتا:

'' شائستہ درویشانہ مزاج رکھن والی سادہ تے صاف دل انسان اپنے تے اپنے خاوند دے نامور عہدیاں تے سٹیٹس نوں اپنے آپ تے کدی نہ طاری کرن والی، خوبصورت نظماں، زندہ مصرعیاں تے باقی رہ جان والے کومل خیالاں دی شاعرہ ہمیش کہندی رہی'' محبت گرامر نہیں اے، محبت شاعری اے پر قافیہ تے ردیف دی پابند نہیں، محبت بحر بے کراں اے لہر لہر بھوندی اے تے زندگی دے قطرے قطرے وچ نچدی اے۔'' اوہ واقعی انج دی ای سی۔''(16)

بقول افضل توصیف:

'' شائستہ نوں جانا سی تے اوہ چلی گئی۔عوامی ذہن دی عورت سی۔ بڑھاپے دی عیاشی یاں بدحالی اوہنوں گوارا نہیں سی پر اوہ تکلیف جیہڑی اوہنے کینسر دے درد دی صورت وچ برداشت کیتی، فطرت دی ستم ظریفی اے ناں۔ آخر کیوں؟''(17)

ستندر سنگھ نور لکھدے نیں:

'' شائستہ حبیب دا پاکستان دی پنجابی شاعری وچ چرچا رہیا اے۔ خاص کر کے نویں شاعری وچ پاکستان وچ دو قسم دی پنجابی شاعری اے۔ اک شاعری پرنپرا نال بہت ڈونگھی طرح جُڑی ہوئی اے، پر گیت کتا اوس دا سجیت انداز اے۔ ایس دی شیلی وی ودھیری ٹھیٹھ اے۔ اوس چیتنا وچوں

ہی اوہ کجھ نواں تلاشدی اے دوجی شاعری پر نپرک انداز نال ودھیری سبندھت اے، پر ایس وچ وی اک سبھیا چارک پچھان قائم رکھدی اے۔'' (19)[18]

لہندے پنجاب دی اک لکھاری ڈاکٹر ونیتا نے شائستہ دی شاعری بارے آکھیا:

''شائستہ حبیب دی کوتا دی بھاشا ٹھیٹھ پنجابی اتے ات سرل ہے۔ پروشیتا ایس گل وچ ہے کہ اوہ ات سادا ہون دے باوجود اپنا سنبدھ نویں کوتا تے بودھکتا نال وی رکھدی ہے۔ شائستہ حبیب دیاں نظماں کیول اکہری پرت تے نہیں وچردیاں سگوں اوس دیاں سطراں نوں جیوں جیوں پڑھو، وچارو، اوہ اک عورت دی غلامی توں رہائی نوں لے کے دیش دی غلامی تے آزادی دے مسئلیاں نوں چھوہندی عورت دیاں سمسیاواں تے ملک دیاں منکھ دیاں سمسیاواں تک لے جاندی اے۔ شائستہ حبیب دیاں بہتیاں کوتاواں عورت دی سنویدنا نوں بڑی شدت نال پرگٹاندیاں اوس دے اتیت ول جھات پواندیاں پچھلے سمیاں وچ رہاڑ شاہی ویلے توں عورت تے ہوندے ظلم تے اوس دے دُجیلے ستھان ولوں چیتن اپنی داستان کہندیاں نیں پر اوس وچ بھاوک ہون دی بجائے چیتن ہوکے جاننے راہاں دیاں دھارنی ہن۔'' [19]

بقول اخلاق عاطف:

'' شائستہ حیاتی دے سوچ سمندر وچ ہزار وار ڈبی تے لکھ واری تری، حیاتی نوں سمجھن دی گیانی ہوئی تے سب کجھ جان گئی۔ تاہیوں بھرویں اعتماد نال کہندی سی '' میں نری مٹی نہیں، جیہدے اُپر ہر کوئی پیر رکھ کے ٹُر جاوے'' شائستہ نے جھوٹھ نہیں آکھیا سچ کہیا سی، بالکل سچ۔ نہ اوہ نری مٹی سی، نہ ای بھلیکھے رنگا سراب، نہ اوہ جھوٹھا خواب سی تے نہ ہی کسے دیاں اُنگلاں دی ورلاں وچوں ذرا ذرا کردی ریت، اوہ تے انبر دا تارا سی، اجیہا تارا جیہڑا انبروں ٹُٹ کے وی دھرتی اُتے نہیں ڈگدا۔'' [20]

شائستہ حبیب ورگی جیون ساتھی دے چلے جان دے صدمے نے فخر زمان نوں نڈھال کر دتا اے۔ شائستہ واسطے فخر زمان ہوراں جیہڑی نظم لکھی اے اوہ کجھ انج اے:

میں اوہنوں مُٹھی وچ سنبھال کے رکھن دا
پورا پورا جتن کیتا
پر اوہ میریاں اُنگلاں دیاں ورلاں وچوں
پل پل، چھن چھن
ذرا ذرا کِردی رہی
تے اج میں ہنجو کیر دے
اپنے خالی ہتھاں نوں
پچھنا ہاں کہ
اوہ کیہ سی؟
سراب؟
خواب؟
خوشبو؟
کہ
ریت (21)

کُجھ شخصیتاں اجہیاں ہوندیاں نیں جہیڑیاں میل ملاقات دے بغیر وی ان مٹ یاداں چھڈ جاندیاں نیں۔ پنجابی تے اُردو دی معروف شاعرہ شائستہ حبیب وی ایہناں شخصیتاں وچ شامل نیں جیہناں دیاں یاداں دے نہ مٹن والے نقشے میرے ذہن وچ تر وتازہ نیں۔ (22)

شائستہ نے عوامی لیڈر بے نظیر بھٹو ہوراں دی جلا وطنی تے پنجابی وچ اک نظم لکھی، فخر زمان ہوراں ایس دا انگریزی ترجمہ کر کے بے نظیر بھٹو ہوراں نوں بھجوایا تے بے نظیر ہوراں نے اس نظم نوں سراہندیاں آکھیا:

''شائستہ نے بڑی سوہنی تے معیاری نظم لکھی اے۔ جیہنوں میں بڑی دلچسپی دے نال پڑھیا، شائستہ نے ایک جلا وطن دی واردات نوں ایس سوہنے

انداز نال بیا نیا اے جویں ایہہ واردات آپ اوہدے اُتے ای ورتی ہووے ایہہ نظم مینوں شادی دی سالگرہ والے دن ملی اے میں ایہنوں شائستہ تے فخر زمان ولوں شادی دے تحفے دے طور تے قبول کرنی آں"[23]

جلا وطن دی اوہ نظم کُجھ انج اے:

جلا وطناں لئی گھر دے بُو ہے بند نیں
میں دشمناں دے چھتراں دی چھتر چھاویں
اِک وی ساہ لینا حرام سمجھدی ہاں
مینوں اپنے گھر دیاں گرم ساہواں واپس کر دے
ویکھ میں بے گھر بے چھت نامہربان گلیاں وچ بِنا کسے
پوشاک دے سیالاں دے پہلے دناں دی خوراک بن رہی آں
مینوں میرے گھر دیاں مہربان کندھاں واپس دے دیو
ذرا سوچو تے
میں تہاڈا ہی اِک حِصّہ ہاں مینوں میرے حصّے دی زمین
صرف پیراں ہیٹھ رکھن لئی دیو
میرے پیر خلا وچ لمک لمک کے خزاں دے پتیاں وانگ
ڈگ رہے نیں
میرے ناں دی مٹی دے دیو...... میں اوس دے اندر
گلاب کھڑے ویکھنا چاہنی آں
میں چانی راتاں وچ اپنے گھر دے کورے گھڑے دا
ٹھنڈا پانی پینا چاہنی آں
پردیش توں اپنے دیس تک جتنے کنڈے نیں
میں اوہناں نُوں چُنڈی آئی ہاں
مینوں میرے حصّے دے بانہواں دے ہار دے دیو[24]

شائستہ نے مرن توں پنج مہینے پہلوں یکم جنوری 2004ءنوں اپنی آخری نظم "موسم سرما

کی پہلی بارش سے ایک سوال'' لکھی۔ ایہہ اوہناں دی اخیری لکھت سی اتے مینوں ایہہ نظم فخر زمان ہوراں دتی۔ نظم ایس طرح اے:

دل کبھی بوند بوند پانی کو کب ترسا تھا؟
یہی موسم تھے، یہی ارمان تھے، اور سردیوں کی بارشیں تھیں
گرم کوٹ پہن کر جیبوں میں مونگ پھلی اور اخروٹ ڈال کر
ہاتھوں میں درختوں سے توڑی ہوئی ٹہنیوں کو
نہر کنارے اٹکھیلیاں کرتی ہوا میں ہم چلے جاتے تھے
ایک لمحہ کو بھی کسی خوف نے کبھی دل میں جگہ نہ لی تھی
صرف ہم تھے، سردیوں کی بارشیں تھیں اور خوشی سے
دمکتے لوگوں کے چہرے
مگر اس سال بارش کی جگہ، دبیز دھند نے ہمارے سروں پر چادر تان لی
اس دُھند کے اندر بہت اسرار تھے، نہ حل ہونے والے مسئلوں کو......
بہت جرم تھے پوشیدہ اور ظاہر
ہم نے نہر کنارے جانا چھوڑ دیا، جیسے لوگوں نے محبت کرنا چھوڑ دیا......
اب دشمن کے ہاتھ ہمارے بیچارے لوگوں کو قتل کر دیتے ہیں
کبھی مسجدوں میں، کبھی راستہ چلتے ہوئے کسی نہر کے کنارے
اس نفرت کی دھند کے اس پار یہ کون لوگ ہیں
جو ہمارے دلوں کو نشانہ بنا رہے ہیں
ہمارے ارمانوں کو قتل کر رہے ہیں
ہمیں انسانوں سے نفرت سکھا رہے ہیں
کیا آنے والی صدی میں ہماری خوشحالی کی جگہ غلامی اور بربادی کی داستانیں
لکھی جائیں گی
کیا شہر لاہور سے لوگ کہیں اور جانا پسند کریں گے
موسم سرما کی پہلی بارش سے آج میرا یہی سوال ہے

کیا یہ بارش ہمیں پھر سے سچائی اور بہار کا راستہ دکھائے گی
کیا ہم پھر سے امن بھرے شہر میں
جیبوں میں مونگ پھلی اور اخروٹ بھر کر
من موجی لہر سے چل پھر سکیں گے؟
خوشی منا سکیں گے نئے سال کی؟[25]

شائستہ حبیب ہوراں نے اپنی کتاب'' میں، کپاہ تے چانن'' وچ نثری نظماں شامل کیتیاں نیں۔

جدید نظم دے ایس طرح دے اسلوب دے حوالے نال ڈاکٹر نوید شہزاد نے لکھیا سی کہ:

''نظموں کو فنی حوالے سے دیکھا جائے تو آپ کو کہیں رِدھم ٹوٹتا اور کہیں جُڑتا دکھائی دے گا اور کہیں نثر میں سے نظم کا وجود اُبھرتا محسوس ہوگا۔''[26]

کجھ ایسے طرح دی صورت حال شائستہ دیاں نظماں دے باطن وچ وکھالی دیندی اے۔ اوہناں نے نکے نکے احساسات خواب تے خیال نظماں وچ ڈھالے۔ کئی نظماں اوہناں دے اندر دی کتھا بیان کر دیاں نیں۔ جد کہ کئیاں نظماں اُتے سفر نامے دا جھولا پیندا اے۔ کجھ مناظر اوہناں جیویں ویکھے اوسے طرح لفظاں وچ بیان کر چھڈے پر کئیاں نظماں وچ اوہناں باہر دے منظراں دے نال تخیل دا رلا کر کے نظم دیاں پرتاں نوں ڈھیر ڈوہنگا کر چھڈیا اے۔ ایہو جہیاں نظماں پہلے مطالعے وچ قاری نوں پھڑائی نہیں دیندیاں۔ جیویں:

میں ساریاں گلیاں ویکھیاں ...... میں
اولف پالمے نوں ویکھیا ...... جیہڑا ننھے بچے وانگ
اپنی دھرتی تے اپنی ازادی وچ پھردا سی
بغیر محافظاں دے اپنے ہمسفر نال محبت دی حفاظت وچ
اولف پالمے ...... امن دا روشن مینار ...... وچ
اک ہسدا کھیڈ دا خوش باش خاص ہوندیاں ہویاں وی عام جیہا آ گو
میں اوس دی خوش نصیبی تے رشک کردی سی

ہن اوہدی بدنصیبی تے حیران آں
میں سٹاک ہوم دیاں ساریاں گلیاں ویکھیاں
محبت دے امن نال بھرپور...... میں اوس گلی نوں نہیں ویکھیا
جتھے محبت تے امن وچ مست
اولف پالمے نفرت دی گولی دا شکار ہویا (27)

میں تے دھرتی ماں

میں گِدھے وچ کلیاں کنج نچاں گی
کون میرے آل دوالے بانہواں دا گھیرا پائے گا
کیہڑی کُڑی میرے لئی بول کہوے گی
میریاں سہیلیاں کدوں میرے نال تھال کھیڈن گیاں
کیہڑی میرے نال گرمی وچ تندور تے روٹیاں لاوے گی
کون مینوں پینگھ ہلارے دیوے گا
تے میں کیہڑے کھوہواں دا پانی پیواں گی
کیہڑا چاچا مینوں دھی رانی آکھے گا
تے کیہڑے ویرلئی میں سر تے روٹی چک کے کھیتاں ول جاواں گی
سارا پنڈ تے سُنجا ہوگیا وے
سارے مُنڈے دوبئی ٹُر گئے نیں
ساریاں کُڑیاں شہر وچ سینما ویکھن گئیاں نیں
سارے پنڈ وچ میں اکلی ہاں
تے میری دھرتی ماں
تے دونویں ترنجن اڈیکدیاں ہاں (28)

شائستہ حبیب ہوراں نے نچلے طبقے دی نمائندگی کردیاں ہویاں نہ صرف منفی سماجی قوتاں دے چہرے توں نقاب اُتاریا اے سگوں محروم تے مفلس لوکاں دے مُڈھلے مسئلیاں نوں

اپنی شاعری دا خاص کر کے موضوع بنایا اے۔ جیویں:

دس مرلے تے پنج مرلے دے پلاٹاں دی سکیم اُتے
زمین دی قیمت دی ادائیگی قسطاں وچ کرو
بھاویں
جان دی صورت وچ
ایمان دی صورت وچ
غربت دی صورت وچ
ادائیگی ضروری اے
پر جے تُسیں زمیناں دی ایس ونڈ نوں
انساناں دے خلاف سکیم سمجھدے او
تے فیر ایس زمین توں وی ہتھ دھولوو
تے رہووا اپنے خیالاں دے ہوا دار مکاناں وچ
ہرے بھرے میداناں وچ (29)

کئی تھاواں تے اوہ اکلاپے نوں اپنیاں نظماں دا سرناواں مِتھدی اے۔ اوہدا اظہار کجھ ایس طرح اے:

اکلاپا اک سوہنا رنگ اے
اکلاپے دا کیہ رونا اے؟
کلم کلے سارے لوک
اپنے اکلاپے توں ڈر کے
اک دوجے نال کھلوندے
کول وی پھوک پھوک بہندے نیں
پر فیر وی کلے رہندے نیں
اوہناں نوں بھاویں
اکلاپا اک موت اے پر

اوہ وقتوں پہلاں مرنا کیوں چاہون گے
لوکاں وانگوں سی کلی
میرے دھیان دی لوائے کلی
پر ایس لو وچ رنگ ہزار
سوہنے جوڑے رنگے تار
اکلاپے دا کیہ رونا اے
اکلاپے توں کیہ ڈرنا اے
اکلاپا اک نویں حیاتی دا پر چھاواں
اکلاپا اک سوہنا رنگ
سرناواں اے
میریاں نظماں دا (30)

شائستہ حبیب زندگی نوں اپنے ساویں ویکھدی سی، لوکائی جیہناں چیزاں نوں دُھپ آلی عینک نال ویکھدی اے، اوہدے لئی شائستہ کول اندر دی اکھ سی۔ جیہڑی اوہدے لُوں لُوں تے پنگر کے تکدی سی ایہہ اکھ اوہدے اندر ایوں جاگی جس نوں کدی نیند نہیں آندی اتے ایس گل نال وی ایس نوں کوئی فرق نہیں پیندا سی کہ چانن اے یاں نھیرا، اوہدا اپنا چانن ای نھیرے وچ لُکے چانن تے چانن وچ لُکے نھیرے نوں ویکھ لیندا سی۔ ایسے لئی شائستہ حبیب دیاں نظماں ابہام تے ایہام دیاں گوڑھیاں رنگاں وچ وی رنگیاں نیں تے چانن دی چاننی جہیاں کھنڈیاں وی۔ اوہدی شاعری وچ پاتالاں جہی گہرائی اے تے دُنیا دیاں پرت پرت منظراں وچوں کجھ منظر وی، جیہڑے سارے حساس دلاں نوں دُکھ دی تار وچ پرو دیندے نیں تے اوہناں دے احساس دا تونباوج کے اپنے آل دوال نوں ایس دی لے وچ شامل کرلیندا اے۔

○

حوالے

* امین خیال ہوراں نے ''ناراں تلے دیاں تاراں'' وچ پیدائش دا مہینہ دسمبر تے تھاں جموں (مقبوضہ کشمیر) لکھی اے۔

-1 گل بات: عثمان احمد (بھرا شائستہ حبیب) 18 فروری 2006ء

-2 ایضاً

-3 ایضاً

-4 ایضاً

-5 ایضاً

-6 ایضاً

-7 ایضاً

-8 ایضاً

-9 گل بات: فخر زمان (خاوند شائستہ حبیب) 19 فروری 2006ء

-10 ایضاً

-11 ایضاً

-12 ایضاً

-13 ایضاً

-14 ایضاً

-15 کتاب لڑی ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) تبصرہ نگار فرخندہ لودھی ص 6,7

-16 کتاب لڑی کونج ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) بشریٰ اعجاز، ص 8,9

-17 کتاب لڑی ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) افضل توصیف، ص 10,11

-18 کتاب لڑی ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) ستندر سنگھ نور، ص 20 تا 22

-19 کتاب لڑی ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) ڈاکٹر نیتا، ص 25 - 23,24

-20 کتاب لڑی ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) اخلاق عاطف، ص 15

-21 فخر زمان: توں کہ میں؛ کلاسیک 42 دی مال لاہور جنوری 2005ء ص 3

-22 کتاب لڑی ''کونج'' (شائستہ حبیب نمبر) سعید آسی، ص 13

-23 گل بات: فخر زمان (خاوند شائستہ) بتاریخ 15 جنوری 2007ء

-24 شائستہ حبیب: میں کیہ تے چانی؛ پنجابی مرکز لاہور ستمبر 2002ء، ص 77,78

-25 گل بات: فخر زمان تے شائستہ حبیب دا ہتھ لکھتی نمونہ (مملوکہ فخر زمان)

-26 ڈاکٹر نوید شہزاد: ترلوک؛ مقصود پبلشرز لاہور 2004ء ص 110

-27 میں کپاہ تے چانی ص 62,63

-28 شریف کنجاہی: پنجابی شاعری سے انتخاب؛ اکادمی ادبیات اسلام آباد 1983ء، ص 374

-29 میں کپاہ تے چانی ص 35

-30 ایضاً ص 104-103

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul.-Dec. 2008, pp 99-118

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
جلد31، جولائی دسمبر2008ءشمارہ نمبر1

مولانا محمد اشرف اصغرؒ

☆ زبیراحمد قاضی

Abstract

This research article is composed by Qazi Zubair. In this article, he has discussed the "Sufiana Hayati" of Punjab with the reference of Maulana Mohammad Ashraf Asghar Sahib (1890 to 1979). Then, he has given information about Maulana's personality, primary education, Hifz-e-Quran, Bait-o-Khilafat, contacts with contemporary figures, 'Fatawa-naveesi' and decisions of cases, Preaching and spreading Islam, and his poetry etc. In the end of the article, subjective study of Maulana's poetry is being given which includes extracts from his poetry according to the subject.

برصغیر پاک و ہند وچ اسلام دی روشنی تے تبلیغ صوفیائے کرام دے وسیلے نال پہنچی۔ جیہناں نے اپنے عمل تے حسن سلوک نال لوکاں دے دلاں وچ اسلام دی محبت پیدا کیتی۔ اسلام دی تبلیغ دا کم برصغیر وچ حضرت عمرؓ دے دور وچ ای شروع ہوگیا سی۔ سارے فاتحین نال مصلحین تے مبلغین وی آوندے رہے۔

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ کالج افضل پور، میرپور آزاد کشمیر

صوفیائے کرام نے مقامی لوکاں نوں اوہناں دی مقامی زبان وچ درس دتا تے اوس ویلے دے مطابق شاعری نوں اوہناں دی اصلاح تے تعلیم و تربیت واسطے بطور ہتھیار استعمال کیتا۔ اج وی بابا فریدؒ ہوون یا سلطان باہوؒ سارے صوفیائے کرام دی شاعری وچ انسانیت دی اصلاح دا درس ملدا اے تے ایہناں ساریاں دا بنیادی مخاطب انسان ای اے۔ ایہہ کم سارے برصغیر وچ بڑی شدومد نال جاری رہیا تے اج وی اس دا گہرا رنگ لوکاں دی زندگی نوں متاثر کردا نظر آوَندا اے۔

برصغیر دے باقی علاقیاں وانگوں کشمیر وچ وی صوفیائے کرام دا قیام رہیا اے تے شاید ای کوئی شخصیت ہووے جیہناں ریاست جموں و کشمیر وچ قیام یاں ایس علاقے دا سفر نہ کیتا ہووے۔ وڈے وڈے صوفیائے کرام تے اولیائے کرام دے ناں کشمیر نال جُڑے ہوئے نظر آوَندے نیں۔

پنجابی دے عظیم صوفی شاعر حضرت میاں محمد بخشؒ دا تعلق وی ریاست جموں و کشمیر نال سی۔ آپ دی مثنوی سفر العشق المعروف قصہ سیف الملوک وچ مختلف شاعراں دا تذکرہ اے جیہناں وچ اک امام بخش وی نے جیہناں دا تعلق آزاد کشمیر دے ضلع کوٹلی دے علاقے بناہ نال سی:

میاں ہک امام بخش سی رہندا وچ بناہے (1)
شعر اوہدا وی وانگ صبونے میل دلاں دی لاہے

میاں امام بخش ہوراں دی تخلیق قصہ شاہ بہرام اے تے اوہناں دا مزار بناہ دی وادی دے اک پنڈ ڈھیری صاحبزادیاں وچ اے۔(2) ڈھیری صاحبزادیاں وچ ای اک ہور عظیم صوفی شاعر نے وی جنم لیا، جیہناں دے حالات زندگی تے کلام عام لوکاں تک نہیں پہنچ سکیا۔

جان پچھان

محمد اشرف اصغر ہوراں دا جنم علاقہ بناہ دے پنڈ ڈھیری صاحبزادیاں وچ میاں حسن شاہ ہوراں دے گھر 1890ء وچ ہویا۔(3)

میاں حسن شاہ ہوریں اک روحانی شخصیت سن تے آپ بابا علی لشکر دے خانوادے وچوں سن جیہناں دیاں کرامتاں دا ذکر اج وی عام لوکاں دیاں زباناں اُتے ملدا اے۔ بابا علی

لشکر نال آپ دا تعلق انج اے: محمد اشرف ولد حسن شاہ ولد احمد شاہ ولد علی لشکر۔ علی لشکر دے والد محترم میاں غلام غوث ہوراں دا مزار حجرہ شریف علاقہ بناہ وچ چمبھا پیر دے ناں نال مشہور اے۔ نسبی لحاظ نال آپ دا تعلق قریش دی شاخ بنو ہاشم نال اے۔ میاں حسن شاہ ہوراں دے مریدین دی کثیر تعداد اج وی ضلع میر پور تے ضلع کوٹلی وچ موجود اے۔

ابتدائی تعلیم

محمد اشرف اصغر ہوراں نے اپنی اتبدائی تعلیم اپنے والد ماجد میاں حسن شاہ کولوں حاصل کیتی۔ عربی تے فارسی دی تعلیم خصوصی طور تے آپ دے والد ماجد نے دتی تے سکندر نامہ آپ نے بچپن وچ ای پڑھ لیا سی۔ آپ فرماندے سن کہ والد ماجد نے سانوں اپنی چھوٹی عمر وچ نماز دا پابند بنا دتا سی کہ اسیں مٹی دے لوٹے نہیں سی چک سکدے۔ ساڈے واسطے مٹی دے چھوٹے لوٹے بنوائے گئے۔ (4)

تعلیم حاصل کرن دی اپنے والد ماجد دی وصیت دے مطابق آپ نے کجھ عرصہ موضع بھیال دے مشہور عالم دین مولوی فتح دین ہوراں کولوں تعلیم حاصل کیتی۔ گھر دے کول ہون دے سبب آپ تعلیم ول توجہ نہیں دے سکدے سن، تے گھر توں دور جا کے علم دے حاصل کرن دا آپ نوں شوق وی سی۔ اپنی اس خواہش دی تکمیل واسطے آپ میر پور دے موضع کوٹ تندوخان وچ مولوی نظام دین ہوراں دی درسگاہ وچ داخل ہو گئے۔ (5)

مولوی نظام دین ہوراں دے فرزند مفتی عبدالکریم دیوبند توں فارغ التحصیل سن۔ آپ دی شاگردی وچ محمد اشرف اصغر ہوراں نے علمی منزلاں طے کیتیاں۔ مفتی عبدالکریم کجھ عرصہ لئی واپس دیوبند چلے گئے تے آپ نوں مولانا محمد ابراہیم سیاکھوی ہوراں دی نگرانی وچ چھڈ گئے، جیہڑے اک نیک خصلت متقی تے روحانی شخصیت سن۔ اک رات محمد اشرف اصغر اپنے استاد دے پیر دباندے پئے سن کہ استاد ہوریں سوں گئے، جدوں اکھ کھلی تے ویکھیا کہ شاگرد پیر دباندے پئے سن۔ ایہہ استاد دی دعا دا نتیجہ سی کہ سویرے کتاب پڑھن دی بجائے زبانی سنان دا حکم ہویا۔ (6)

محمد اشرف اصغر ہوراں دا حافظہ کمال دا سی۔ اک واری پڑھی ہوئی یاں سُنی ہوئی چیز آپ

نوں زبانی یاد ہو جاندی سی۔ آپ نے مولانا عبداللہ سیاکھوی تے مولانا عبداللہ پکھلیوی ہوراں کولوں وی اکتساب علم کیتا۔

حفظ قرآن

تحصیل علم توں بعد اپنے علاقے وچ واپس تشریف لیائے تے اپنے پنڈ دی مسجد دی تعمیر دا کم شروع کیتا۔ دوران تعمیر مستری نوں تلاوت قرآن پاک کردیاں سنیا تے دل وچ حفظ قرآن دا شوق پیدا ہویا۔ آپ نے قرآن پاک حفظ کرلیا تے اکثر سفر دے دوران تلاوت کردے رہندے سن۔ اکثر تنہا سفر کرن دی کوشش کردے سن۔ (7)

بیعت و خلافت

1978 بکرمی وچ علاقہ میرپور تے راجوری وچ بارشاں نہ ہون دی وجہ نال شدید قحط پے گیا تے اناج غلے دی قلت پیدا ہوگئی۔ (8) گجرات دے سفر دے دوران خواجہ سید مُلک علی شاہ ہوراں نال شکریلہ شریف ملاقات ہوئی۔ خواجہ صاحب جاہ و جلال تے حسن و جمال دے مالک سن۔ آپ دی تواضع تے حسن اخلاق توں متاثر ہوکے محمد اشرف اصغر ہوراں نے آپ دے ہتھ تے بیعت ہون دا ارادہ کرلیا۔ پیر صاحب نے آپ دی ظاہری شکل و صورت تے علمی حیثیت ویکھ کے ٹال مٹول توں کم لیا تے کسے اہل مرشد دی تلاش دا مشورہ دتا۔ فیر آپ دا اصرار ویکھ کے آپ نوں بیعت کرلیا۔ خواجہ سید ملک علی شاہ آپ دی دعوت تے ہر سال ڈھیری صاحبزادیاں تشریف لیاندے تے 15 جیٹھ نوں حضرت بابا لشکر علی دی خانقاہ تے عُرس دی محفل وچ شرکت کردے سن۔ (9) مولانا محمد اشرف اصغر نے اپنے مرشد دیاں کرامتاں دا ذکر اپنے کلام ''حیاتِ قلندر'' وچ کیتا اے۔ آپ دی اپنے پیر خانے تے مرشد نال محبت دا ذکر آپ دیاں منظوم چٹھیاں وچ ملدا اے۔

ہم عصر شخصیات نال رابطہ

آپ دا اپنے پیر و مرشد تے اساتذہ توں علاوہ اپنے زمانے دیاں علمی تے ادبی شخصیات نال مکمل رابطہ سی۔ دینی اجتماعات وچ باقاعدگی نال شرکت کردے سن۔ اپنے گھر وچ وی

دینی محفلاں دا انعقاد کردے سن، جتھے علمی شخصیات نوں بلاندے سن۔ [10] مولوی قمر زمان کرنوٹ، مولوی رُکن عالم چوکی مونگ، مولوی فیض اللہ کوٹلی، مولوی محمد اسماعیل کوٹلی، پیر حاکم شاہ کوٹلی، مولوی عبداللہ لاڑوی، مفتی عبدالحکیم میرپور، مولوی حیات علی حکیم رٹہ، مولانا محمد یوسف، مولوی مطیع اللہ براہٹلہ، مولوی نظام دین دھمال، راجہ محمد اکبر خان، شیخ عبدالعزیز علاتی، ذیلدار امان اللہ خان، مقدم عبداللہ بٹ، سائیں حضوری تے میاں محمد بخشؒ آپ دے ہم عصراں تے قریبی دوستاں وچ شامل سن۔ ایہناں ساریاں نال آپ دی خط وکتابت وی سی۔

فتاویٰ نویسی تے مقدمات دے فیصلے

آپ وادی بناہ دے مستند عالم دین تے مرکز کھوئی رٹہ دے خطیب سن۔ آپ کول بہت سارے مقدمات پیش ہوندے سن۔ آپ شرعی ضابطیاں دے مطابق چھان بین کردے تے کسے لالچ یا دباؤ توں بغیر غیر جانبداری نال عدل تے انصاف کردے سن۔ قرآن سُنت تے اقوال صحابہ کرام توں استدلال دیندے سن۔ آپ دی تحریر انتہائی جامع تے مربوط ہوندی سی۔ آپ دے کیتے گئے فیصلیاں دا احترام کیتا جاندا سی۔ آپ شرعی احکامات دی روشنی وچ فتویٰ جاری کردے سن۔ [11]

تبلیغ اسلام تے اشاعت علم

1920ء وچ تحصیل علم توں بعد اپنے علاقے وچ تشریف لیائے تے تبلیغ تے تعلیمی سرگرمیاں دا آغاز کیتا۔ آپ نے جہالت دی تاریکی وچ علم دی شمع روشن کیتی۔ آپ نے اپنے پنڈ دی تعمیر نو کیتی تے اک درس تعمیر کیتا، جتھے نیڑے دور توں آ کے لوکی علم دی پیاس بجھاندے سن۔ [12] اوہناں دے سارے قیام و طعام دا ذمہ محمد اشرف اصغر ہوراں دے ذمہ ہوندا سی۔ آپ نے تبلیغ تے اشاعت علم دا جہاد 27 سال تک بلا معاوضہ جاری رکھیا۔ آپ اک شفیق استاد تے معتبر علمی شخصیت سن۔ تحمل تے بردباری آپ دی طبیعت دا خاصہ سی۔ لوکاں دی حیثیت دے مطابق اوہناں نال گفتگو کردے سن۔ علاقہ بناہ وچ اکثر علمی تے ادبی خاندان آپ توں فیضیاب ہوندے سن۔

شعروشاعری

مولانا محمد اشرف اصغر اک نابغہ روزگار شخصیت سن۔ آپ ظاہری تے باطنی علوم دے نال نال عربی ، فارسی ، اردو تے پنجابی زباناں تے مکمل دسترس رکھدے سن تے اک قادر الکلام شاعرسن۔[13]

آپ بچپن توں ای شعر کہندے سن۔ آپ نے اپنی شاعری نوں تبلیغ دین تے اصلاح معاشرہ واسطے استعمال کیتا۔ قرآن و سُنت تے دین دا گہرا مطالعہ ہون دی وجہ نال آپ دی شاعری تے ایہہ رنگ گہرا نظر آ وَندا اے۔ علم الشعرتوں واقف سن، صنائع و بدائع توں علاوہ بحر تے میزان توں واقف سن۔ اپنے طالب علماں نوں وی سمجھاندے تے پڑھاندے سن۔ آپ دی شاعری وچ عربی، فارسی لفظ تے ترکیباں دا استعمال عام اے۔ بعض اوقات مصرعیاں وچ قرآنی آیات تے احادیث مبارکہ دا ایس مہارت نال استعمال کیتا گیا اے کہ گل وزنی پر فیر وی ہلکی پھُلکی لگدی اے۔ آپ عربی ، فارسی ، اردو، پنجابی تے پہاڑی زباناں وچ شعر کہندے سن۔[14]

پروفیسر انوار حسین چشتی ہوراں نے آپ دا منظور کلام جس وچ حمد ومناجات ،نعت، منقبت، سی حرفیاں ، باراں ماہ، منظوم چٹھیاں تے سفرنامے شامل نیں ، اک کتاب ''پھُلاں بھری چنگیر'' دے عنوان نال فروری 1999ء وچ ڈھیری صاحبزادیاں ضلع کوٹلی آزاد کشمیر توں شائع کیتا اے۔ ایس کتاب دے کل 176 صفحات نیں تے ایہدا سائز "9.4"×"7.4 اے۔

شاعری دے موضوعات

حمدومناجات

آپ دی شاعری وچ مذہبی رنگ خصوصی طور تے نظر آ وَندا اے۔ آپ نوں زیارت بیت اللہ شریف تے روضہ رسول اللہﷺ تے حاضری دا شرف وی حاصل سی۔ آپ نے پنجابی اردو تے فارسی زباناں وچ حمد تے نعت لکھی اے۔ آپ دے کلام وچ سوز گداز اے۔ آپ نے اپنی عاجزی تے انکساری دا اظہار کردیاں ہویاں نبی پاکﷺ دے وسیلے نال اُمت واسطے دُعا کیتی اے۔نمونہ کلام:

تیرا نام رحمان رحیم سوہنا بے پرواہ ستار غفار اللہ
جاری بحر کرم دا لہر مارے فیض پاوندا کل سنسار اللہ
تیریاں بخششاں وچ حساب ناہیں نالے نعمتاں بے شمار اللہ
تیرا حکم تدبیر تاثیر رکھے ساڈی کل تدبیر بے کار اللہ
اُٹھنا بیٹھنا اساں دے وس ناہیں نیکی بدی دا توں مختار اللہ
جیکر کریں نگاہ فناہ ہووے دشمن نفسی شیطان شرار اللہ
سدیں آپ جے موڑسی کون دُوجا بھلا کس نوں ہے اختیار اللہ
کراں کیہ بدکاریاں پیش تیرے جیوں جیوں گزریا لیل ونہار اللہ
میں تھیں ودھ حساب کتاب جانے میرا کیہ ایتھے انکار اللہ
ویکھیں جے کرتوت تے خاص دوزخ، ناہیں چھپنے دا حاجت دار اللہ
ہووے کرم دی جے نگاہ اصغر، کرے شوہ وچوں بیڑا پار اللہ (15)

میری التجا وچ درگاہ ایہو تیرے باجھ نہ کوئی درد خواہ ربّا
اکو فضل احسان دی آس مینوں کوئی ہور نہ اوٹ پناہ ربّا
تیرے علم اگے نہ کوئی چیز مخفی ناہیں حاجت انتباہ ربّا
میرے دل دے راز توں آپ جانے ظاہر کراں کی خوامخواہ ربّا
تیرا حکم نافذ فی الفور ہوندا لگے دیر نہ گھڑی اک ساہ ربّا
قدرت وچ کمال ہر حال تینوں لا شریک تے نہ انتہا ربّا
وخت پیاں نوں تخت بٹھا دیویں تخت بیٹھیاں نوں سُٹیں لاہ ربّا
چاہویں دیویں ایمان بہرام تائیں چاہویں کریں بہرام گمراہ ربّا
میں تھیں ودھ عاجز کوئی ہور ناہیں پُر تقصیر تے رو سیاہ ربّا
بے پر مسکین حقیر ہاں میں ہوئیاں شیخیاں سب سواہ ربّا
آکھے لگ کے نفس شیطان دے میں پیا راہ نوں چھوڑ گُراہ ربّا
اصغر فضل تے مہر دے نال پاویں اوجڑ راہ تھیں مُڑ راہ ربّا (16)

مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں دے حمدیہ کلام وچ سانوں حضرت میاں بخشؒ دے حمدیہ کلام دا رنگ نظر آ ؤندا اے۔ محمد اشرف اصغر ہوراں کمال مہارت دا اظہار کردیاں ہویاں اللہ دی حمد وثنا بیان کرن دے نال نال اپنی عاجزی ، بے کسی تے انکساری دا اظہار وی کیتا اے تے کجھ تاریخی واقعات وی حمد راہیں بیان کردیاں ہویاں اللہ تعالیٰ دی قدرت تے مہربانی دا ذکر کیتا اے۔ آپ دے نعتیہ کلام وچ نبی کریمﷺ نال عقیدت تے محبت دا اظہار تے آل بیت دی محبت نوں اپنی بخشش دا ذریعہ وی سمجھدے نیں۔ آپ نے نعت شریف بیان کردیاں ہویاں بڑے خوبصورت تے مناسب الفاظ دا استعمال کیتا اے کہ ایہہ ساری کائنات دی تخلیق ای نبی آخرالزمان حضرت محمد مصطفیٰﷺ دی خاطر ہوئی اے۔ نمونہ کلام:

مینوں اک بار قدماں وچ بلانا یا رسول اللہ
اوہ روضہ جنت عالی دکھانا یا رسول اللہ
ہے دل وچ سخت بے تابی اجے بھی حسرت ہے باقی
خدا دے واسطے زیارت کرانا یا رسول اللہ
طفیل حسنین تے مائی فاطمہ مینوں چھڑانا یا رسول اللہ
سموم نار دوزخ تھیں بچانا یا رسول اللہ
ہے اُمت ہونے دا دعویٰ دلیل اس پر نہیں کوئی
صرف کلمہ ہے پڑھنا اور پڑھانا یا رسول اللہ
شفاعت گنہگاراں دی تُساں فرمایا میں کرنی
بڑا بدکار اصغر بخشوانا یا رسول اللہ (17)

....

لوح قلم تے عرش منارے خاطر پاک محمدؐ دی
جنت حوراں خوش رخسارے خاطر پاک محمدؐ دی
زمین آسمان تے دیہنہ چن تارے خاطر پاک محمدؐ دی
نوری ناری خاکی سارے خاطر پاک محمدؐ دی
بحر سمندر لہراں مارے خاطر پاک محمدؐ دی

شبنم باراں ابر بہار خاطر پاک محمدؐ دی
ریگ پہاڑ تے لیل نہارے خاطر پاک محمدؐ دی
موت حیات تے حشر دیہاڑے خاطر پاک محمدؐ دی
غم خوشی سب نفع خسارے خاطر پاک محمدؐ دی
رعد کڑک بجلی لشکارے خاطر پاک محمدؐ دی
پُل صراط میزان تلارے خاطر پاک محمدؐ دی
جیا جون ہے بے شمارے خاطر پاک محمدؐ دی (18)

مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں نوں عربی، فارسی، اردو تے پنجابی زبان وچ اظہار خیال تے مکمل دسترس حاصل سی۔ آپ نے عربی زبان وچ قصیدہ لکھیا تے فارسی زبان وچ وی طبع آزمائی کیتی۔ اردو وچ نعت شریف توں علاوہ قصیدہ بردہ شریف دا منظوم پنجابی ترجمہ وی کیتا اے۔ ایس سارے کلام وچ اوہناں دی نبی پاک حضرت محمد مصطفیٰﷺ دی ذات مبارک نال محبت تے عقیدت دا اظہار اے۔ ایہہ احساس ہوندا اے کہ اوہناں نے اظہار خیال وچ زبان توں ودھ دل توں کم لیا اے۔ ایس توں بعد اوہناں نے صحابہ کرام، خلفائے راشدین، حضرت غوث اعظم، خواجہ معین الدین چشتی اجمیری، اولیائے کرام تے اپنے پیرو مرشد دی مدح سرائی کیتی اے۔ آپ دا انداز بیان بڑا سادہ اے تے زبان وی بڑی مناسب تے سادہ استعمال کیتی اے۔ آپ دا کلام پڑھن والیاں دے دل و دماغ تے نقش ہو جاندا اے۔

سی حرفیاں، دوہڑے/ باراں ماہ

پنجابی زبان دے باقی شاعراں وانگوں محمد اشرف اصغر ہوراں وی پنجابی شاعری دی مقبول صنف سی حرفی نوں اپنے خیالات دے اظہار دا ذریعہ بنایا اے۔ آپ دے کلام وچ چار سی حرفیاں تے کجھ دوہڑے شامل نیں۔ سی حرفیاں وچ مدحت رسول اللہﷺ، شان صحابہ کرام تے علاوہ اہل بیت توں علاوہ اپنے پیرومرشد دی مدح سرائی کیتی گئی اے۔ پنجابی شاعری دی مقبول صنف باراں وچ وی طبع آزمائی کیتی گئی اے۔ ہجر و فراق دے بیان توں علاوہ دنیاوی بے ثباتی تے موت دا ذکر ملدا اے۔ نمونہ کلام:

الف۔ آ قلمے ادبوں کریں سجدہ آیا نام سوہنا سوہنے یار والا
اس نام تھیں نام ظہور ہوئے کوئی نام ناہیں انکار والا
اس نام تھیں نام جو ہووے منکر بنے دوزخاں نوں بالن نار والا
میم ح تے دال سرکار عالی اصغر نام احمد مختار والا[19]

....

الف۔ اسم ذاتی وسے وچ چھاتی ویکھیں مار جھاتی بغل یار تیرا
غیراں دوڑ نہ چھوڑ قیاس سارے اندر اپنے لوڑ غم خوار تیرا
کیتی نظر اغیار خوار تیری شیشہ قلب دا نال زنگار تیرا
سنگ پارساں دائیں سنگ اصغر ہووے سنگ تھیں کرنگ تیار تیرا[20]

مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں دے ایس شعر نوں پڑھن لگیاں اوہناں دی الفاظ دے استعمال وچ مہارت تے لفظاں دے تکرار راہیں شاعری وچ میوزک پیدا کرن دی صلاحیت دا بخوبی اندازہ ہوندا اے۔ ملاحظہ ہون لفظ جھاتی ، چھاتی ، دوڑ ، چھوڑ ، لوڑ ، اغیار، خوار، زنگار تے سنگ، صرف ایہہ ای نہیں بلکہ اوہناں دے سارے کلام وچ ایہہ صفت موجود اے جیہڑی پڑھن والیاں دی توجہ دا مرکز بن جاندی اے۔

باراں ماہ

چیت: چیتر ماہ وساہ نہ ساہ دا سر پر موت ڈراندی ، پئی ستاندی
کیوں چت لائیویں زندگی اتے ہتھوں نکلی جاندی ، دیر نہ لاندی
نہیں مقام خوشی دا اے سر پر موت غماں دی چاتی ، نہ جاندی
ہیس مول نہ ختم ایہہ ہوسی اصغر رات دکھاندی ، ورھیاں دی[21]

بساکھ: آیا ماہ بساکھ بہار پھُلاں خوش آواز بُلبُل واروار کردی
جہان سارا روزگار کردا میں تے یار پچھے زاروزار کردی
لگا غم صنم تے چم سُکا دم دم دعا ہزار ہزار کردی
ربّا میل محبوب مرغوب تائیں شوقوں ہو مجذوب پکار کردی

ہور فکر چھڈے اکو ذکر ماہی رہیا صبر نہ جگر فگار کردی
ویکھاں یار انور ہووے صبح اکبر ملاں اُٹھ اصغر جند وار کردی (22)

مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں نے اظہار خیال کردیاں ہویاں جتھے اک پیغام دتا اے اوتھے ای اپنے جذبات دے اظہار نال نال زبان دے استعمال وچ وی احتیاط تے لفظاں دے استعمال وچ مہارت دا اظہار کیتا اے، بڑی خوبصورتی تے لفظاں دے تکرار نال اپنے کلام وچ جاذبیت پیدا کیتی اے، جیہڑی اوہناں دے اک قادرالکلام شاعر ہون دا ثبوت اے۔

تحریک پاکستان وچ حصہ تے آزادی کشمیر واسطے تڑپ

مولانا محمد اشرف اصغر اک باعمل شخص سن۔ جدوں ڈوگرہ حکمراناں دے خلاف مسلم کانفرنس دے پلیٹ فارم توں آواز اُٹھنی شروع ہوئی تے علمائے حق وی ڈوگرے دے خلاف میدانِ عمل وچ آ گئے۔ تحریک آزادی دے دوران جلسیاں وچ مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں دیاں نظماں پڑھیاں جاندیاں سن۔ عام لوکی وی تقریراں دے دوران آپ دے شعر پڑھ کے سامعین دے جذبات اُبھاردے تے اوہناں دے دلاں نوں گرماندے سن۔ آپ کمانڈر امام غوری ہوراں نال جلسیاں وچ شرکت کردے تے شعراں راہیں مسلمان فوجیاں دی حوصلہ افزائی کردے۔ لوک آپ نوں اپنیاں نظماں سنان دی فرمائش کردے سن۔ آپ دے خلاف تن چار واری بغاوت دا مقدمہ وی قائم کیتا گیا تے آپ نے قید و بند دیاں صعوبتاں وی برداشت کیتیاں۔ (23) تحریک پاکستان تے تحریک آزادی کشمیر دے تناظر وچ لکھے گئے کلام وچوں نمونہ کلام ملاحظہ ہووے:

یا رب فضل کرم اپنے تھیں ماریں ہندوستانیاں
جیہڑے کردے نال اساڈے ہر دم بے ایمانیاں
ساڈی مدد ٹوریں جلدی ترکیاں تے ایرانیاں
میں قربان اوہناں توں جاواں کردے جو قربانیاں
جیہڑے لوک بہشتی ہوون ایہو خاص نشانیاں
ویکھو سوانح عمری پڑھ کے شاہ علی کردار دی
کافر اگے جھکنا کدھرے ناہیں قرآن سکھایا

کرن جنگ مقابل ہو کے حکم خدا فرمایا
جی جی مرنا پھر کی ڈرنا ٹلدا وقت نہ آیا
ہوسی شمع اسلامی روشن جے رب چانن لایا
اٹھو جلدی ہتھ نہ آسی ویلا وقت وہایا
نام اسلام مبارک پچھے دنیا ہے جند واردی (24)

....

حال حسینؓ دا سب جانن کیتی بیعت یزید تسلیم ناہیں
کیتی جان اولاد قربان ساری آیا ترس شمر رجیم ناہیں
پاکستان چھڈ کے ہندوستان مناں دسی ایہہ قرآن سکیم ناہیں
کرنا کفر دا ساتھ حرام اصغر راضی اللہ رسول کریم ناہیں (25)

یادِ خدا دی یاد ہر دم یاد والیاں نوں اللہ یاد کرسی
کافر بُت پرست ایہہ پست ہوسن اللہ دشمناں تائیں برباد کرسی
ہوسی باغ محمدؐ پھر تازہ گلشن کل شاداب آباد کرسی
جاسی ٹُٹ زنجیر ایہہ قید والا، اصغر اک دن ملک آزاد ہوسی (26)

....

ماگھ مہینے تانگھ اساڈی یا رب کرم کماویں
اپنے فضل کرم تھیں ربّا پاکستان بناویں
عاجز بے ہتھیاراں تائیں غیبی مدد پونچاویں
ہک پل دے وچ بے دیناں نوں اندر خاک رلاویں
رحم تیرے دا قطرہ کافی نظر رحم دی پاویں
پائی بہت سزا عملاں دی ہُن کوئی دیر نہ لاویں
اسیں ناں لائق آزمائش دے نہ سانوں ازماویں
ہکدم دور ہو جاوے دشمن جے رحمت وچ آویں

ڈگے آ درگاہ تیری تے در تھیں نہ ہٹاویں
برکت نام محمدؐ پچھے عیش آرام دکھاویں
توہیں مددگار اساڈا مشکل حل کراویں
بخشیں اساں غریباں تائیں نہ اتنا ترساویں (27)

مولانا محمد اشرف اصغر مجاہدین دے حوصلے بلند کرن واسطے شعر لکھے تے اوہناں نوں کفار دے مقابلے وچ ڈٹ جان دا درس دتا۔ شہادت دی موت دی عظمت بیان کرن دے نال نال فتح دی خوشخبری وی دتی پر ایس سب دے نال نال اللہ کولوں عاجزی تے انکساری نال نصرت و کامیابی واسطے دعا وی منگدے رہے۔ کدی وی افرادی قوت تے اسلحہ بارود تے فخر وغرور کرن دا نہ سوچیا بلکہ اللہ کولوں مدد طلب کیتی۔

اصلاح معاشرہ

کوئی وی شاعر یا ادیب اپنے مخاطب نوں اپنے جذبیاں دے اظہار دے نال نال اوہناں دی تفریح توں ودھ اپنے پڑھن والیاں دے کردار دی تعمیر تے اوہناں دی اصلاح دا وی خیال رکھدا اے۔ دنیا وچ ادب کسے معاشرے دی رسماں ریتاں تے تاریخ دی گواہی دے نال نال معاشرتی قدراں دی تعمیر وی کردا اے۔ سارے شاعراں تے ادیباں نے انساناں دی اصلاح واسطے اپنے اظہار نوں بطور ہتھیار استعمال کیتا اے۔ مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں نے وی اپنی شاعری نوں معاشرتی اصلاح دا ذریعہ بنایا اے تے اوہ وی اک مثالی معاشرہ ویکھن دے خواہشمند نظر آوندے نیں۔ اوہناں دے دور وچ سارا علاقہ بناہ جہالت دے ہنھیرے وچ ڈُبیا ہویا سی تے مسلماناں دے ویاہ شادیاں تے موت مرگ تے ہندووانہ رسماں دا گوہرا رنگ سی۔ (28) مسلمان شریعت توں نا آشنا سن۔ محمد اشرف اصغر ہوراں نے جھوٹ، رشوت، دھوکہ دہی تے ظلم و استحصال دے خلاف اپنی شاعری راہیں اظہار کیتا جیہڑا آپ دے کلام نوں پڑھن ویلے صاف نظر آوندا اے۔ مثال دے طور تے ملاحظہ ہون چند شعر:

رہیا دین اسلام دا نام ناہیں کرن نال اسلام مخول جاہل
مسلمان دی شکل نوں ویکھ مورکھ پڑھن غیبتاں پڑھن لاحول جاہل

روزہ حج زکوۃ نماز تارک آون نہ میّت دے کول جاہل
سُن کے بانگ نے بانگی نوں سانگ لاون پیٹ وچ پیون ترسول جاہل
رشوت کھانی کھلانی حلال جانن لیندے ودھ دیندے گھٹ تول جاہل
مجلس وچ قرآن دی جان ناہیں جاندے کھاڑیاں دے ویکھن گھول جاہل (29)

ایہناں شعراں وچ مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں وی دانائی تے وسیع مطالعے دا احساس ہوندا اے۔ دین و دنیا وچ کامیابی دے سنہری اصول دسدے نیں تے جیویں علامہ اقبالؒ نے فرمایا سی کہ:

نگہ بلند سُخن دل نواز جاں پُر سوز
یہی ہے رختِ سفر میرِ کارواں کے لیے

اپنے ایہناں شعراں وچ سانوں مولانا محمد اشرف ہوریں حضرت علامہ اقبالؒ دے کلام دی طرح سبق دیندے نظر آوَندے نیں تے اوہناں دے کلام وچ علامہ اقبالؒ دا رنگ نظر آوَندا اے۔

چٹھیاں

پنجابی ادب وچ چٹھیاں دی روایت بڑی پرانی اے تے بڑی اہمیت دی حامل اے۔ مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں دی شاعری وچ چٹھیاں دی بڑی مضبوط روایت ملدی اے۔ آپ اپنے دوستاں نوں منظوم پنجابی زبان وچ خط لکھدے سن تے لوکی آپ کولوں اپنے عزیزاں، رشتہ داراں نوں پنجابی وچ منظوم خط لکھواندے سن۔ آپ دے خط محض منظوم خط ای نہیں بلکہ اوس سمے دے حالات دی مکمل تاریخ نیں۔ آپ دے خط بڑے معنی خیز نیں۔ آپ اپنے خطاں وچ اوس ویلے وقوع پذیر ہون والے سیاسی تے معاشرتی معاملات دا وی ذکر کردے سن۔ آپ اپنے ہمعصراں نال عربی، فارسی نثر وچ علمی تے شرعی معاملات بارے خط و کتابت وی کردے سن تے شعری ذوق رکھن والیاں نال منظوم زبان وچ خط و کتابت کردے سن۔ ایہناں خطاں وچ حمد و ثنا، نعت تے منقبت دے مضموناں نوں بڑی خوبصورتی نال بیان کیتا گیا اے۔ اپنے پیرومرشد نوں لکھے اک خط دے چند شعر نمونے دے طور تے پیش نیں:

آ۔ قلمے کر سجدہ ادبوں پیش حضور گرامی

خدمت اندر قبلہ عالم ہوویں جلد سلامی
تسلیماں تعظیماں کرکے ادبوں عرض سناویں
جیونکر حالا درداں والا کر تفصیل دکھاویں
آکھیں ہے اک عاجز بندہ وچ بناہ دے رہندا
ڈھیری صاجزادیاں والی دُکھ مصیبت سہندا
اصغر نام غریب نماناں ہے کُتا سرکاری
سخت مصیبت اندر پھڑیا دُکھ درد بیماری
لت سجی نوں اُچن چیتی سوج گِٹے تھیں چلیا
گوڈے توڑیں ساری پنڈلی سوج نے گھیرا ملیا
ہتھ لایاں نہ کھُبے پوٹا پس تراٹاں مارے
اک گھڑی آرام نہ آوے روندیاں وقت گزارے
اس حالت اندر قبلہ گزرے روز اٹھاراں
منتر ٹونے دارو درمل کیتے لکھ ہزاراں
کسے علاجوں نفع نہ ہویا دن دن درد سوایا
جڑیاں بوٹیاں کم نہ آئیاں روندیاں وقت وہایا
آخر دانش منداں بندیاں اے تجویز نکالی
لے گئے چُک شفا خانے فوراً کرکے ہمت عالی
ڈاکٹر صاحب اس جگہ وچ دتا چیر ڈُنگیرا
جو اس ویلے حالت گزری واقف ہے رب میرا
میں آکھاں اج وقت نزع دا سر میرے پر آیا
عزرائیلے جان میری نوں ہتھ غضب دا پایا
جد اس نشتر باہر کڈھیا چلی پس بہتیری
پڑھیا شکر عذابوں شاید ہن چھُٹی جان میری
پھیر پریشن دو تن واری اوتھے جا کرایا

اپر درد زیادہ ہویا امن کوئی نہ آیا
یا قبلہ ہُن دو مہینے ہوگئے میرے تائیں
منجی اپر رات دیہاڑی اُٹھن ہووے نائیں
نال اشارے پڑھاں نمازاں پاسا مول نہ ہلے
ساعت سال برابر گزرے حیلہ کوئی نہ چلے
کدے سراندی کدے پواندی جاوے رات دُکھاں دی
تارے گنڈ یاں رات گزاراں لمبی ساعت غماں دی
یا قبلہ جے درداں والا لکھاں پورا حالا
کافی وقت لکھن دا چاہیے دفتر ہوندا کالا
ہتھ بن صرف اک عرض گزاری جے ہووے منظوری
رب دے نام غریب خانے تک آ وَتُسیں ضروری
زور نہ میرا چلے کوئی محض عرض سناواں
ہو جاون سب خیراں مینوں جیکر زیارت پاواں
بچیاں دا سر صدقہ حضرت نظر کرم دی پاوَ
میں دکھیارا درداں مارا سب تکلیف ونجاوَ
السلام علیکم میرا صاحبزادیاں تائیں
میرے حق وچ نال کرم دے سارے کرن دعائیں
مان گمان پورا دل میرے وچ درگاہ الٰہی
کرے قبول دعا یا پھیرے جیوں اس مرضی آہی
دامن آل رسول اللہ دا دیسی سچ گواہی
حرمت حضرت قبلہ عالم بخشے رب خطائی
صدقے حضرت سرور عالم مکی مدنی ماہی
حضرت حسن حسین تے جنت خاتون مائی
رحم کرو کجھ حال میرے تے ہووے دور تباہی

ہر اک مطلب حاضر تھیوے دو جگ دی چھاہی
ٹھوٹھا ہتھ گدائی والا ، در تے آیا سوالی
خیر پنڈاریوں پاؤ حضرت پرت نہ ٹورو خالی
بچیاں دا سر صدقہ کرکے بخشو منصب عالی
بخشش دے دریاؤں پاؤ قطرہ آب زلالی
عرس شریف اُتے میں خدمت اندر ہوندا حاضر
خادم حسین بیمار ہے میرا تاں میں رہیا قاصر
ہر ویلے اندیشہ رہندا رنج پریشاں خاطر
کرو دعا جے صحت بخشے اللہ حافظ ناصر
السلام علیکم اتے خاتمہ عرضی ناماں
صاحبزادیاں دی خدمت اندر وارووار تماماں
حاضر مجلس سبھناں تائیں کیا خاصاں کیا عاماں
بخشو حضرت اصغر تائیں بے جا غلط کلاماں (31)

سفر نامے

مولانا محمد اشرف اصغر ہوراں نے منظوم پنجابی وچ دو سفر نامے وی لکھے نیں۔ اک سفرنامہ اپنے پیر خانے دے سجادہ نشین نال کیتے گئے اک سفر دی روداد اے۔ 1975ء وچ آپ نوں حج بیت اللہ شریف تے زیارت روضۂ رسول ﷺ دی سعادت وی نصیب ہوئی۔ آپ نے حج دے سفر دے حالات تے واقعات اک سی حرفی تے کجھ شعراں وچ قلمبند کیتے نیں۔ (32)

وصال

محمد اشرف اصغر ہوراں نے ساری حیاتی لوکاں دے دلاں تے حکومت کیتی۔ آپ اک باعمل روحانی شخصیت سن۔ عقیدت منداں نوں شریعت دی تعلیم نال روشناس کراندے سن تے نماز روزہ تے فرائض دی بجا آوری دا درس دیندے سن۔ قناعت پسندی تے صبر وشکر دا پیکر سن۔

دنیاوی محبت تے جاہ وجلال توں بے نیاز سن۔ اپنے ہتھ نال کم کردے سن۔ [33] دنیا دی بے ثباتی تے مکمل یقین رکھدے سن۔ جدوں اپنا مکان تعمیر کرایا تے دروازے تے ایہہ شعر لکھوایا:

دنیا کوڑ بے سود ہے بود اس دی ہونا کل موجود نابود آخر
خوش رخسار تے گرد غبار پوسی کھانا کیڑیاں ایہہ وجود آخر
کوئی سنگ نہ ساتھ تنہا چھڈ کے ساتھی آوسن پڑھ درود آخر
لینا کسے نہیں فیر نام اصغر گُم ہووسی نام نمود آخر

اُمت مسلمہ دا درد اپنے دل وچ رکھن، لوکاں دے دلاں وچ محبتاں تقسیم کرن تے معاشرے دی اصلاح نے برصغیر دے مسلماناں نوں شریعت دا پابند، مکمل آزاد تے خودمختار قوم دی حیثیت نال ویکھن دی خواہشمند ایہہ شخصیت 5 مئی 1979ء نوں اپنے خالق حقیقی نال جا ملی۔ آپ نوں وادی بناہ وچ خانقاہ علی لشکر دے احاطے وچ سپرد خاک کردتا گیا۔ جتھے آپ دا عُرس ہر سال 5 مئی نوں منعقد کیتا جاندا اے۔ دور تے نزدیک توں آپ دے عقیدت منداں دی اک کثیر تعداد شرکت کردی اے۔ [34]

O

حوالے

1- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ محکمہ اوقاف آزاد کشمیر 1999ء ص 488

2- حاجی محمد چتر کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

3- مقبول حسین قریشی (بھتیجے محمد اشرف اصغر) ڈھیری صاحبزادیاں کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

4- ڈاکٹر محمد حسین (بھتیجے محمد اشرف اصغر) کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

5- مولانا محمد شفیع جوش (سابق ممبر قانون ساز اسمبلی) کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

6- صوفی محمد ادریس کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

7- قاضی محمد شریف باغ دیہاڑی کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

8- صوفی باغ حسین کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

9- حکیم شیخ عبدالرزاق کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

10- میاں محمد طارق سہیو رکھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

11- مولانا محمد حسین ریٹائر مدرس گڑھا بلیال کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

12- مولانا منظور عالم بھیال کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

13- پروفیسر ذوالفقار زاہد کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

14- ماسٹر فقیر محمد گیا ئیں گجراں کھوئی رٹہ آزاد کشمیر (گل بات)

15- پھُلاں بھری چنگیر؛ مرتب پروفیسر انوار حسین چشتی 1999ء ص 22

16- ایضاً ص 28

17- ایضاً ص 39

18- ایضاً ص 42

19- ایضاً ص 76

20- ایضاً ص 80

21- ایضاً ص 94

22- ایضاً ص 96

-23 عارف الحق عارف روزنامہ جنگ کراچی (گل بات)

-24 پھُلاں بھری چنگیر ص 108

-25 ایضاً ص109

-26 ایضاً ص112

-27 ایضاً ص118

-28 حاجی محمد عالم ڈھیری صاحبزادیاں کھوئی رٹہ آزادکشمیر (گل بات)

-29 پھُلاں بھری چنگیر ص140

-30 ایضاً ص 141

-31 ایضاً ص152

-32 سید تعبیر حسین شاہ قمروٹی ضلع کوٹلی آزادکشمیر (گل بات)

-33 پروفیسر انوارحسین چشتی پوترے مولانا محمد اشرف اصغر چراغ حسین حسرت کالج کھوئی رٹہ آزادکشمیر (گل بات)

-34 ایضاً

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul.-Dec. 2008, pp 119-128

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
جلد31، جولائی دسمبر 2008ء شمارہ نمبر1

کشف المحجوب دا پنجابی ترجمہ
شریف صابر دا علمی ادبی کارنامہ

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

Abstract

Kashaf-ul-Mahjoob is not only the first but the most important book on religious studies and tasawaf matters. Due to its importance, the book has always been included in the different academic courses of religious studies. Even today this wonderful writing of Hazrat Data Ganj Baksh enjoys the same importance. Being the primary book of the Islamic tasawaf, this Persian piece of literature has been translated in different languages of the world. Sharif Sabir is the author of one of its most prominent translations in the Punjabi language. No doubt this work of Sharif Sabir can be regarded as considerable addition in the Punjabi Prose.

In the present scholarly written article, Dr. Ismatullah Zahid has critically analysed the writer of

☆ چیئرمین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Kashaf-ul-Mahjoob as well as its Punjabi translation by Sharif Sabir. The essayist has also presented some introduction of chapters in the work of Sharif Sabir, and thus highlighted its importance. This well-knitted article gives us a very thought provoking discussion on the topic.

پنجاب دی دھرتی ایس لحاظ نال بڑی خوش قسمت اے کہ شروع توں ای ایتھوں دے وسنیکاں دی سوچ نوں سدھیاں رکھن تے ایس سدھی تے پاک پوتر سوچ راہیں اوہناں دے جیون نوں سوکھالا کرن لئی درویشاں، صوفیاں، بھگتاں تے اللہ والیاں دے ڈیرے ایتھے لگدے رہے نیں۔ ایہناں وچ اوہ اللہ والے وی نیں جیہڑے ایسے دھرتی دے پنجاں پانیاں دے جم پل سن تے ان گنت اوہ صوفی سنت وی نیں جیہڑے اپنی تبلیغی تے روحانی ذمے داری پوری کرن لئی اپنے بزرگاں دا فرمان لے کے ایدھر آئے۔ اللہ والیاں دی نظر وچ جغرافیائی حداں دی کوئی اہمیت نہیں ہوندی۔ اوہ ایس گل تے پکا یقین رکھدے نیں کہ روئے زمین دا مالک اکّو اللہ اے تے اوہناں دی نظر وچ انسان اوہدا خلیفہ۔[1] اوہناں دی نظر وچ اللہ تے اوہدے بندے دا رشتہ ایناں پکا تے سچا اے کہ اوہدے اگے کسے وی طرح دی جغرافیائی حد بندی ممکن نہیں۔ سچی گل وی ایہہ ای اے کہ جدوں اک کامل درویش دے سامنے دنیا اک رائی دے دانے دے برابر ہووے تے اوہدی کیہڑی جغرافیائی ونڈ کیتی جا سکدی اے تے نالے رائی دے دانے دا کیہڑا مشرق مغرب تے جنوب شمال ہوندا اے۔ اوس دانے نوں جدھروں وی تکو اکو جیہا ای وکھالی دیندا اے۔ صوفی سنتاں تے اللہ والیاں دی سوچ وی چڑھدے لہندے تے دکھن پورب دی قید توں آزاد ہوندی اے۔ اوہ تے اپنی ذات وچوں وی گزر جاندے نیں۔ اوہ جتھے قدم رکھن اوہو ای اوہناں دا وطن تے جتھے نفی اثبات دا عرفان حاصل ہو جاوے اوہو اوہناں دی ذات دی معراج۔ ایسے ای عرفانی نکتے ول اشارہ کردیاں ہویاں سید وارث شاہ ہوراں آکھیا سی:

وطن دماں دے نال تے ذات جوگی سانوں ساک قبیلڑا خویش کیہا[2]
جیہڑا وطن تے ذات ول دھیان رکھے دنیا دار ہے اوہ درویش کیہا
دنیا نال پیوند ہے اساں کیہا ، پتھر جوڑنا نال سریش کیہا

جدوں ایہو عرفانی نکتہ علامہ اقبال اُتے کھلیا سی تے اوہناں نوں ''ہندی ہیں ہم وطن ہے ہندوستان ہمارا'' دی تھاں کہنا پے گیا سی ''مسلم ہیں ہم وطن ہے سارا جہاں ہمارا''۔

مطلب ایہہ اے کہ اللہ والیاں دی نظر رنگ روپ ذات پات، قبیلہ خاندان، وطن تے علاقے اُتے نہیں ہوندی تے نہ ای اوہ جغرافیائی حداں دے نال نال لسانی تعصب دا شکار ہوندے نیں۔ اوہناں دی ذات صرف تے صرف ''انسان'' تے اوہناں دا منصب ''انسانیت'' تے ذمے داری، انسانیت دی خدمت ہوندی اے۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں نوں اپنی ذمے داری پوری کرن لئی ہزاراں میلاں دا سفر وی کرنا پوے تے اوہ کردے نیں۔ اوہناں دا ایہہ سفر وی اوہناں دی ذاتی خواہش یا چاہ نہیں ہوندا سگوں اللہ رب العزت دے حکم ''**سیـرُو فـی الارض**'' دی تعمیل تے عملی تفسیر آکھیا جا سکدا اے۔ ایسے پاروں اللہ والیاں دے من وچ انسانیت دی خدمت تے رب دے بندیاں نال پیار دی دولت سمائی ہوندی اے تے اوہ ایہہ دولت ہر آوَن والے نوں بغیر کسے امتیاز توں پورے خلوص نال ونڈدے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ صوفیاں تے اللہ والیاں دے ڈیریاں اُتے ہر رنگ، ہر نسل ہر قبیلے، ہر خاندان، ہر علاقے توں آیا ہویا نیک تے بد اکو صف اُتے بیٹھا وکھالی دیندا اے تے ''صاحبِ نظر'' دی نظر وچ اوہ سب اکو جیہے ہوندے نیں کیوں جے ''سب اکّو رنگ کپاہیں دا''[(3)] اوہ ہر آوَن والے اُتے کرم تے لطف دی اکو جیہی بارش کردا اے پر سیراب ہر کوئی اپنے اپنے ظرف دے مطابق ہوندا اے۔ پروفیسر شریف کنجاہی ہوراں بالکل سچ آکھیا سی:

ہر کوئی اوس شرابوں جیہڑی صاحب نظر پلاوے
اپنے اپنے ظرف مطابق کھیوا ہوندا جاوے

ایس شعر وچ بیان کیتی گئی سچائی تے شریف کنجاہی ہوراں دے ات خلوص دا ای نتیجہ اے کہ اج اوہناں دا ایہہ شعر سلطان الاولیاء حضرت سید علی ہجویری المعروف داتا گنج بخشؒ () دی بارگاہ اقدس وچ نہ صرف قبولیت دی سند حاصل کر چکیا اے سگوں سرکار دے سرہانے پاسے برآمدے اُتے بڑے سوہنے انداز وچ لکھیا ہویا وی نظر آوَندا اے۔ ایس شعر توں اک گل صاف سمجھ آوَندی اے کہ ایس شعر وچ ''صاحب نظر'' دا ذکر کیتا گیا اے۔ اوہدی نظر اج وی ہر آوَن والے نوں علم عرفان، معرفت، سچائی، خلوص، امن سکون تے محبت دی شراب مسلسل عطا کیتی جا

رہی اے تے کسے وی لمحے اوہدے وچ ذرہ بھر کمی نہیں ہوندی۔ حقیقت تے عرفان دا ایہہ میخانہ یقیناً داتا ہجویریؒ دا آستانہ اے۔ جیہڑا اج توں کوئی ساڈھے نو سو ورھے پہلاں لاہور وچ قائم ہویا۔ کِنّے خوش قسمت ہون گے اوہ لوک جیہناں ایس ساقی دیاں نظراں توں براہ راست فیض اُٹھایا تے ظاہر باطن نوں اک کرن تے اپنی ذات دی حد وچوں نکل کے اوس بے حد تے بے حساب ذات وچ غرق ہو کے ہمیشہ دی زندگی پا لین دا طریقہ تے سلیقہ سکھ کے اپنے آپ نوں امر کر گئے تے اج اگوں اوہناں دے آستانیاں توں وی لوک فیض یاب ہو رہے نیں۔

حضرت داتا گنج بخشؒ نے اپنی حیاتی مبارک وچ فیض دا جیہڑا سلسلہ جاری کیتا اوہ کسے نہ کسے روپ وچ اج وی تصوف دے ہر سلسلے وچ جاری اے۔

صوفیاء دا فیض ہمیشہ دو طریقیاں نال جاری رہندا اے۔ اک ظاہری طریقے نال تے دوجا باطنی طریقے نال۔ باطنی طریقے نال فیض تے کوئی قسمت والا ای اٹھاندا اے جدوں کہ ظاہری طریقے نال عام بندہ وی منزل ول اپنا سفر شروع کر سکدا اے۔ داتا صاحبؒ اوہ عظیم ہستی نیں جیہناں دا فیض دوہاں طریقیاں نال جاری اے۔ آپ نوں ایس گل دا علم سی کہ اوہناں دے وصال توں بعد لوکائی اوہناں نوں ظاہری طور تے اوس طرح نہیں مل سکے گی جس طرح اوہناں دی حیاتی وچ لوک اوہناں نوں ملدے نیں ایس لئی آپ نے عام لوکائی دی ہدایت تے راہنمائی لئی اپنے آپ نوں اپنی عظیم تصنیف کشف المحجوب دے روپ وچ ہمیشہ لئی محفوظ کر کے لوکائی دے سامنے رکھ دتا اے۔ ایس کتاب دی بنیاد اوس علم و عرفان اُتے رکھی گئی اے جیہڑا حضرت داتا گنج بخشؒ (وفات 465ھ)[4] ورگی عظیم ہستی دی پچھان سی۔ آپ نے جتھے باطنی تعلیم لئی حضرت شیخ ابو الفضل محمد بن حسن ختلیؒ[5] دا بوہا ملیا اوتھے ظاہری علماں لئی شام، عراق، بغداد، مدائن، فارس، کہستان، آذر بائیجان، طبرستان، خوزستان، خراسان تے ماوراالنہر دے اسلامی صوبیاں دا لماں چوڑا سفر وی کیتا۔ انج لگدا اے جیویں آپ نے اپنی علمی پیاس بجھان لئی اسلامی دنیا دے چپے چپے دی سیر کیتی اے۔ ایس گل دا ثبوت ایہہ اے کہ آپ نے صرف خراسان وچ رہندیاں ہویاں گھٹو گھٹ تن سو پیراں فقیراں تے علماء دیاں مجلساں توں فیض حاصل کیتا۔ ایس توں علاوہ آپ نے کشف المحجوب وچ جس عقیدت تے احترام نال اوہناں بزرگاں دا ذکر کیتا اے جیہناں دی صحبت وچ آپ بیٹھے تے ظاہری باطنی علم حاصل کیتا۔ اوس توں بخوبی اندازہ کیتا جا سکدا اے کہ آپ دے

ظاہری تے باطنی علم اگے دنیا دے وڈے وڈے سمندر وی عاجز نیں، پر ایہہ کِڈی وڈی گل اے کہ آپ نے اپنا ایہہ علمی تے روحانی سرمایہ کشف المحجوب وچ انج بند کر دتا اے کہ ''کوزے وچ دریا'' نہیں بلکہ ''کوزے وچ سمندر'' لگدا اے۔

آپ دے ایس علمی تے روحانی فیض دے سومے نہ کدے خشک ہوئے نیں تے نہ ای ہو سکدے نیں۔ ایس لئی ہر دور دے لوکاں لئی ایہہ کتاب قرآن پاک تے حدیث شریف توں بعد بہترین راہنما دا کم دیندی آئی اے۔ جے حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیریؒ نے داتا صاحبؒ دے جاری روحانی فیض توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں آپ دے حضور انج گلہائے عقیدت پیش کیتے کہ:

گنج بخشِ فیضِ عالم مظہرِ نورِ خدا
ناقصاں را پیرِ کامل کاملاں را رہنما

تے ایسے ای لڑی دے اک جلیل القدر بزرگ حضرت خواجہ نظام الدین اولیاءؒ نے آپ دی ایس عظیم تصنیف دا مقام تے مرتبہ انج رُگنوایا کہ ''میں نے کشف المحجوب کا تمام وکمال مطالعہ کیا ہے۔ یہ ایسی کتاب ہے کہ اگر کسی کو مرشد نہ ملے تو اسے پڑھنے سے مل جائے گا۔''(6)

ایہہ تے رائے سی اک مکمل درویش دی۔ ہُن ذرا اک دنیا دار درویش دی رائے وی ویکھو۔ شہزادہ دارالشکوہ لکھدا اے کہ ''ایہہ کامل ہدایت دی کتاب اے۔ تصوف دیاں انملیاں کتاباں وچوں فارسی وچ ایہو جیہی کتاب کدے نہیں لکھی گئی۔''(7)

دو مختلف طبقیاں دے نمائندہ افراد دی رائے توں صاف ایہہ نتیجہ نکلدا اے کہ کشف المحجوب ہر طبقے تے ہر مکتبہ فکر دے لوکاں لئی سانجھی محبوب ترین راہنما کتاب اے جیہڑی ظاہر دے نال نال باطن دی اکھ اگوں ہر قسم دے جالے لاہ سُٹدی اے۔ کیوں جے ایہدی بنیاد اصل وچ قرآن مجید دیاں آیتاں، رسول پاک دیاں حدیثاں، علم الکلام، علم البلاغتہ، علم تصوف تے علم تفسیر اُتے رکھی گئی اے۔ فیر ایس کتاب دا اسلوب اینا کومن کچھواں اے کہ اسلامی فکر تے فلسفے نال دلچسپی رکھن والے بندے دے اندروں اُبھرن والے ہر سوال دا جواب تسلی بخش طریقے نال اوہنوں مل جاندا اے۔ اسلامی دنیا دے حوالے نال ویکھیا جائے تے برصغیر وچ تصوف اُتے لکھی جان والی پہلی باقاعدہ تے بھرویں کتاب اے جیہدے تُل دی کوئی کتاب شاید اج تک نہیں لکھی

جا سکی۔ ایہو وجہ اے ہر دور وچ ایس کتاب نوں اک خاص احترام تے مقام ملدا رہیا اے تے دنیا دیاں مختلف زباناں وچ ایس دے ترجمے وی ہوندے رہے نیں۔ داتا صاحبؒ نے ایہہ کتاب اوس فارسی وچ تحریر فرمائی اے جیہڑی اوہناں دے اپنے علاقے دی زبان سی۔ بلاشبہ ایہہ کتاب لاہور وچ بیٹھ کے لکھی گئی اے تے ایہہ وی حقیقت نہیں جھٹلائی جا سکدی کہ ایہہ کتاب دناں یا مہینیاں وچ مکمل نہیں ہوئی، سگوں کئی ورھے لگے نیں تے ایس دوران آپ نے کجھ ہور کتاباں وی لکھیاں تے لوکاں نوں وعظ نصیحت وی جاری رکھیا۔ لوکاں نال میل ملاقات تے اوہناں نوں وعظ تبلیغ راہیں حق دی سدھی راہ وکھائی تے ان گنت لوک مسلمان ہو کے آپ دے عقیدت منداں دے حلقے وچ شامل ہوئے۔ سوال ایہہ اے کہ کیہ ایہہ ساری گل بات فارسی وچ ہوندی سی جدوں کہ اوس ویلے عوام دی زبان فارسی نہیں سی۔ ظاہری گل اے کہ داتا صاحبؒ لاہور دی عوامی زبان وچ ای لوکاں نال گل بات کردے سن تے اوہناں دیاں دینی دنیاوی مشکلاں حل کردے سن۔ لاہور آ کے ایتھوں دی مقامی زبان (پنجابی) سکھ لینا داتا صاحبؒ لئی کوئی مشکل نہیں سی۔ انج وی ایہو جیہے روشن باطن رکھن والے ہر قسم دے لسانی تعصب توں پاک ہوندے نیں۔ اوہ صرف لوکاں دی بھلائی سوچدے نیں۔ کوئی وی زبان اوہناں دے راہ دا روڑا نہیں بندی، نالے تاریخ ایس گل دی گواہ اے کہ کابل قندھار تیکر دے لوک اوس دور تک لاہور یا پنجاب دی زبان توں واقف سن ایس لئی وی داتا صاحبؒ نوں ایتھوں دی زبان سکھن تے بولن وچ دشواری نہیں ہوئی ہووے گی۔ البتہ کشف المحجوب فارسی وچ لکھن دا اک وڈا سبب تے ایہہ لگدا اے کہ داتا صاحبؒ دا سارا علمی پس منظر فارسی تے عربی زبان وچ پروان چڑھیا سی۔ دوجی ایہہ گل وی ہو سکدی اے کہ اوس ویلے فارسی مسلماناں دی علمی تے تہذیبی زبان دا درجہ اختیار کر چکی سی۔ تیجی گل ایہہ کہ علمی کتاباں عام طور تے ایسے زبان وچ لکھیاں جاندیاں سن تے ایہہ روایت اٹھویں صدی عیسوی دے اخیر تک ساڈے ایتھے جاری رہی اے تے ان گنت ساڈے مقامی صوفی، شاعراں تے ادیباں نے ایس روایت نوں توڑ چڑھایا اے، حتیٰ کہ پنجابی شعری اٹکلاں یا رومانوی داستاناں دیاں سرخیاں فارسی وچ لکھیاں جاندیاں سن، پر انگریز سمے توں حالات دے بدلدے ہوئے تقاضیاں دی مجبوری ہتھوں ایہہ روایت کمزور ہوندی گئی۔ جیہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ایس عظیم علمی تے روحانی سرمائے توں فائدہ اُٹھان دی سک نے کشف المحجوب تے ہور کئی کتاباں

دے مختلف زباناں وچ ترجمیاں دی روایت نوں جنم دتا، پر عجیب گل اے کہ ویہویں صدی دے شروع تک وی کشف المحجوب دا کوئی پنجابی ترجمہ سامنے نہ آ سکیا۔ حالانکہ مختلف مدرسیاں وچ ایہہ کتاب اج وی پڑھائی جاندی اے تے استاد پنجابی وچ ای ایہدا ترجمہ تے تشریح شاگرداں نوں سمجھاندے نیں۔ ایہناں درساں وچوں تعلیم حاصل کرن توں بعد ایہو عالم لوکاں نال داتا صاحبؒ بارے ساریاں گلاں اوہناں دی زبان وچ ای کردے نیں تے انج کیوں جے بہت ساریاں معلومات لوکاں تیکر اپڑ ای جاندیاں نیں شاید ایس لئی وی پنجابی ترجمے ول زیادہ توجہ نہیں دتی گئی تے ایہہ وی ہوسکدا اے کہ کسے جنے ایہہ معرکہ ماریا ہووے پر اوہدی محنت منظر عام اُتے نہ آ سکی ہووے تے اوہ کیڑیاں دا رزق بن کے رہ گئی ہووے۔ البتہ آ جا کے پٹیالہ یونیورسٹی توں ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی ہوراں دی اک کوشش نظر آ ؤندی اے کہ اوہناں نے گورمکھی پنجابی وچ ایہدا ترجمہ کیتا، پر سچی گل تے ایہہ اے کہ ایہہ ترجمہ ہندی بوہتا تے پنجابی گھٹ اے۔ کیوں جے ایس دی اک وڈی وجہ سرکار دا عمل دخل اے۔ سرکاری دخل اندازی پاروں ہندوستان دے تناں پنجابی صوبیاں دی تعلیمی تے سرکاری پنجابی اُتے ہندی دا بہت زیادہ اثر ہو چکیا اے تے ایہہ سب کجھ شاید اک سوچی سمجھی سکیم دے تحت ہو رہیا اے۔ ایس لئی ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی ہوراں دے ترجمے نالوں اصل فارسی پڑھ لینا زیادہ آسان اے۔ ایس بنیا اُتے اوہناں دے ترجمے نوں معیاری پنجابی ترجمہ نہیں آکھیا جا سکدا۔ ایس لئی کسے سہل، رواں تے معیاری ترجمے دی لوڑ اپنی جگہ موجود سی جیہنوں شریف صابر ہوراں پورا کیتا اے۔

نقاد، ترجمہ کار تے محقق ایس گل توں چنگی طرح واقف نیں کہ بنیاں بنائیاں لیہاں اُتے کم کرنا کِنّاں آسان تے خود نویاں راہواں کڈھنا کنا اوکھا کم اے۔ شریف صابر ہوراں دی ہمت دی داد دینی پیندی اے کہ اوہناں نے کم وی کیتا تے راہواں وی آپ ای بنائیاں نیں۔ کسے عام ادبی کتاب دا ترجمہ کرنا ہور گل اے تے تصوف دی اوس کتاب دا ترجمہ جیہڑی پہلی مستند تے کلم کلی کتاب ہووے خاص طور تے مشکل ترین مرحلہ اے۔ ایہہ کم ربی توفیق، بزرگاں دی دعا، صاحب نظر لوکاں دی ہلا شیری تے پُر خلوص دوستاں دے تعاون توں بغیر ہو ای نہیں سکدا، جدوں کہ ایہدے نال تحقیق تے تنقید دا لمبا چوڑا تجربہ وی ہونا ضروری اے۔ شریف صابر ہوراں ( ) دی ایہہ خوش بختی اے کہ اوہناں نوں تصوف دی گڑھتی حضرت دیوان محمد مست عمرؒ جنیدی

قادری[8] ہوراں کولوں ملی، حافظ افضل فقیرؒ ورگے صاحب علم ونظر دی بہنی بیٹھے، مفتی ضیا الحبیب صابری، مولانا رب نواز (لائبریرین جامعہ نظامیہ رضویہ لوہاری گیٹ لاہور)، صوفی عبدالعزیز ڈسکوی، سید جمیل احمد رضوی (سابق چیف لائبریرین پنجاب یونیورسٹی)، پروفیسر ظہیر صدیقی، پروفیسر محمد رفیق، پروفیسر ڈاکٹر خواجہ عبدالحمید یزدانی، پروفیسر محمد اسلم مرحوم (سابق صدر شعبہ تاریخ پنجاب یونیورسٹی)، صاحبزادہ سید راشد سعید کاظمی، محمد ابدال حسین، سید ظفر حیدر شمسی، محمد ناظر ہجویری (مریدکے)، رانا عتیق الرحمان (سب انسپکٹر پولیس لاہور) فقیر بدرالدین جنیدی قادری (مریدکے) حاجی ظہور اللہ، چوہدری محمد صادق (جدر جہاں وارث)، حاجی غلام محمد نقشبندی (خطیب جوئیاں والا موڑ شیخوپورہ) صاحبزادہ سید محمد حسین شاہ (کاہنہ)، چوہدری سردار محمد (نارنگ منڈی)، اقبال احمد فاروقی، پروفیسر مرزا غلام احمد بیگ، سید محمود شاہ (ایمن آباد) شیخ محمد امیر حجازی (شاہ عالمی لاہور)، ڈاکٹر عمران افضل، حافظ منور علی (بصیر پور)، ڈاکٹر خورشید رضوی (گورنمنٹ کالج لاہور)، پروفیسر خان محمد تے غلام علی (قاضی پبلیکیشنز) ورگے پُرخلوص دوستاں دا تعاون حاصل رہیا۔

شریف صابر پنجابی علمی ادبی حلقیاں وچ اپنے تحقیقی تے تنقیدی کم پاروں اچھی خاصی جان پچھان رکھدے نیں۔ خاص طور تے ہیر وارث شاہ مرتب کرکے اوہناں مشہوری کھٹی اے۔ ایہناں دی ایس محنت نوں سلاہندیاں ہویاں حکومت نے ایہناں نوں پنجاہ ہزار روپے نقد انعام دتا اے۔ ایسے طرح کافیاں بلھے شاہ، ابیات باہو دے متن تے فرہنگ دے سلسلے وچ اوہناں نوں تحقیق دا جیہڑا وسیع تجربہ اے اوہدی بنیاد اُتے اوہناں تصوف دے گہرے سمندر وچ پورے خلوص نال غوطے لا کے تصوف دیاں اصطلاحات تے رمزاں نوں معنوی تے اصلاحی طور تے سمجھن دا جیہڑا لابھ اُٹھایا اے اوس تجربے نے کشف المحجوب دے مشکل مقامات نوں سمجھن تے اوہنوں آسان پنجابی لفظاں وچ ڈھالن وچ ایہناں دی بڑی مدد تے راہنمائی کیتی اے۔ تصوف تے علم دے میدان وچ ایڈا وڈا معرکہ مارن دے باوجود شریف صابر ہوراں دی طبیعت تے تحریر وچ جیہڑی عاجزی تے انکساری وکھالی دیندی اے اوہ اصل وچ کشف المحجوب دی دین اے۔

ترجمہ نگاری باقاعدہ اک فن اے تے ایہدے وچ اوہو ای بندہ کامیاب ہو سکدا اے۔ جیہنوں مختلف زباناں اُتے عبور ہووے۔ ہور کجھ نہیں تے کم از کم اوہناں دوہاں زباناں اُتے عبور ہووے جیہناں اُتے اوہ کم کر رہیا ہووے۔ فیر اوہنوں علم بیان تے علم کلام اُتے وی کجھ

دسترس ہووے۔ اوہ لکھت تے لوکاں دے مزاج توں وی واقف ہووے تے نال نال پوری صحت نال اپنے وچاراں دے اظہار دا سلیقہ وی جان دا ہووے۔

ساڈے ایتھے عام طور تے عربی ، فارسی کتاباں توں مقامی زباناں وچ ترجمہ کرن دا اک آسان کلیہ ایہہ لبھ لتّا گیا اے کہ اردو یا انگریزی ترجمہ سامنے رکھیا تے اوسنوں سدھا سانواں اپنی زبان وچ ڈھال دتا۔ ایہدے لئی مترجم اصل کتاب یا متن نوں ویکھن دی زحمت ای گوارا نہیں کردے۔ پنجابی وچ وی ایہو جیہے بے شمار ترجمے مل جاندے نیں پر اجیہے ترجمیاں دی نہ تے کوئی علمی حیثیت ہوندی اے تے نہ ای ادبی۔

شریف صابر ہوراں دے ایس ترجمے دی وڈی خوبی ایہہ اے اوہناں نے کسے اک فارسی نسخے اُتے مکمل بھروسہ نہیں کیتا۔ سگوں بہت سارے نسخے سامنے رکھ کے پہلوں اصل متن نوں سمجھن دی کوشش کیتی اے تے فیر اوس نوں اپنی زبان وچ ڈھالیا اے۔ قرآنی آیتاں تے حدیثاں دے حوالیاں دی چھان پھٹک پوری محنت خلوص تے دیانتداری نال کیتی اے۔

شریف صابر ہوراں دے ایس ترجمے دی اک اہم خوبی ایہہ اے کہ اوہناں تصوف دیاں مروجہ اصطلاحواں دا خواہ مخواہ غیر مانوس لفظاں وچ ترجمہ کرن دی کوشش نہیں کیتی سگوں اوہناں نوں اوسے طرح رہن دتا اے جس طرح اوہ صوفیاں دے حلقیاں وچ لکھیاں بولیاں تے سمجھیاں جاندیاں نیں۔ اوہناں نے تصوف دے مشکل مقامات توں دامن بچا کے لنگھن دی بجائے اوس نوں وکھو وکھ اولیاء دیاں کتاباں، علماء دیاں لُغتاں تے صوفی محمد افضل فقیرؒ ورگے صاحبِ نظر بزرگاں دی صحبت وچ بہہ کے سمجھن دا جتن کیتا اے تے جنی دیر تک گل واضح طریقے نال اوہناں دے پلے نہیں پئی اونی دیر تک اوہناں اوہدا ترجمہ نہیں کیتا۔

ترجمے دی اک وڈی خوبی ایہہ گنی جاندی اے کہ پڑھن والے نوں انج لگے جیویں اوہ ترجمہ نہیں پڑھ رہیا سگوں اصل تحریر دا ای لطف لے رہیا اے تے ایہہ خوبی اوس ویلے پیدا ہو سکدی اے جدوں ترجمہ کار دی سوچ کسے الجھاوَ دا شکار نہ ہووے تے اوہنوں زبان و بیان دا وچ پیچ آوَندا ہووے۔ اللہ تعالیٰ نے شریف صابر ہوراں نوں ایہناں ساریاں خوبیاں نال خوب خوب نوازیا اے۔ گل دی تہہ تیکر اپڑنا تے اوہدی تہہ وچوں اصلی سچ کڈھ لیانا کسے کسے دا کم اے۔ شریف صابر ہوراں دا ترجمہ ایہناں خوبیاں دا مُنہ بولدا ثبوت اے۔ ضیاء الحبیب صابری ہوراں

بالکل سچ آکھیا اے کہ:

ایہناں دے ترجمے وچ تخلیقی عنصر، پنجابی کلچر تے ماں بولی دا رَس موجود اے تے ترجمے دی فضا توں انج جاپدا اے جویں حضور داتا صاحبؒ نے اپنی اصل کتاب پنجابی وچ ای لکھی ہووے۔''

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را
ہر زماں از غیب جانے دیگر ست

❀

حوالے/حواشی

-1 **نظرتُ اِلیٰ بِلادِ الله جمعاً کَنَحُر دَلَۃٍ علیٰ حُکْمِ اتِّصَالٖ**
قصیدہ غوثیہ از حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ

-2 ہیر وارث شاہ مرتبہ عبدالعزیز بارایٹ لا، پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور 1960ء ص 188

-3 کلام بلھے شاہ مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، پیکجز لاہور، ص

-4 داراشکوہ وفات 465ھ۔ مولوی محمد شفیع نے کشف المحجوب دا سال تصنیف 481ھ تا 500ھ دے درمیان لکھیا اے۔ جیہدے توں پتہ چلدا اے کہ آپ دا وصال 500ھ دے آخر وچ ہویا ہووے گا۔ (مقالات مولوی محمد شفیع، 1960ء ص 193

-5 دریائے جیحوں دے اُتلے علاقے خُتلان دے رہن والے سن۔ ہر جبل لُکام دے پنڈ بیت الجن وچ جا بسیرا کیتا، جیہڑا دمشق دے جنوب مغرب وچ اے۔ عمر دا بوہتا حصہ تنہائی وچ گزاریا۔ فقیر دا استغنا دا حال ایہہ سی کہ اک لمے عرصے تک اکو لباس پائی رکھیا۔ اوہدے وچ ای ٹاکیاں لا لیندے سن۔ فرماندے دنیا اک دن دی اے تے ایہدے وچ ساڈا روزہ اے۔ (انسائیکلو پیڈیا ص 95)

-6 عبدالماجد دریابادی: تصوفِ اسلام؛ اعظم گڑھ 1343ھ ص 37

-7 سفینۃ الاولیاء ص 65

-8 ایضاً

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Vol:31, Jul.-Dec. 2008, pp 129-136

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
جلد31، جولائی دسمبر2008ءشمارہ نمبر1

پنجابی گیتاں وچ قومی تے مِلّی جذبہ

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

Abstract

This article is being composed by Dr. Naveed Shahzad. In the beginning, the writer has presented a complete and comprehensive definition of "Qaum" with some opinions of different social and religious scholars. After that, the form and boundaries of "Qaumi/Milli" poetry is being discussed. And finally, the writer has presented different colors of the national enthusiasm of Punjabi nation through examples from some Punjabi national songs, and thus endeavored to figure the national attitude of Punjabi nation.

لفظ ''قوم'' بارے عالماں دیاں مختلف راواں نیں۔ لفظ ''قوم'' عام کر کے کسے اک سانجھ پاروں انساناں دے اکٹھ، گروہ یا جماعت نوں آکھیا جاندا اے۔ ایہہ ای اسلامی نکتہ نظر اے۔ جیہڑے لوکاں ول رب سائیں نے جو رسول یا پیغمبر گھلیا اوہ اوہدی قوم اکھوائی۔ کسے چنگے یا بھیڑے وصف دی سانجھ رکھن والے ایس سانجھ دی بنیاد تے اک قوم اکھوائے جیویں قرآن پاک وچ آندا اے کہ فاسق قوم، ظالم قوم، مجرم قوم، ڈرپوک قوم، مومن قوم، عاقل قوم، ایمان

☆ استاد شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

والی قوم، جانن والی قوم، عابد قوم، ڈرن والی قوم تے مفکر قوم وغیرہ وغیرہ۔ ایس حوالے نال سورۃ النحل دی آیت 65,69، سورۃ یوسف دی آیت 9، سورۃ یونس دی آیت 6، سورۃ التوبہ دی آیت 14، سورۃ الانعام دی آیت 126 ,98، سورۃ البقرہ دی آیت 67، سورۃ الانبیاء دی آیت 52، سورۃ الذّٰرِیٰت دی آیت 46، سورۃ مومن دی آیت 31، سورۃ صٓ دی آیت 13-12، سورۃ ابراہیم دی آیت 9، سورۃ النمل دی آیت 46 تے سورۃ الزخزف دی آیت 51 خاص طور تے ویکھی جاسکدی اے۔ ایہہ تے سی اسلامی حوالے نال گل بات جد کہ لغتاں لفظ ''قوم'' دے معنی ایس طرح دسدیاں نیں۔ مہذب لکھنوی مطابق:

''قوم: 1- (بالفتح) آدمیوں کا گروہ۔ عربی، مؤنث، فصیح، رائج
2- کسی ملک کے لوگ مجموعی، حیثیت کے اعتبار سے، عربی، مؤنث، فصیح، رائج
3- خاندان، فرقہ، فارسی، مؤنث، فصیح، رائج
4- ذات، نسل، فارسی، مؤنث، فصیح، رائج (1)

بہر اُتے بیانے گئے وصفاں یا مرکز و محور پاروں جدوں بندے اک تھاں اکٹھے ہو جاندے نیں تاں اوہناں وچ آپ مہارے اجتماعیت پنگر آؤندی اے۔ جیہدا اک انگ قومی یا ملی جذبہ اے۔

''لفظ قوم سے میری مراد ہندو اور مسلمان دونوں سے ہے۔ یہی وہ معنی ہیں جن میں مَیں لفظ نیشن کی تعبیر کرتا ہوں۔'' (سرسید احمد خان)

فیر جدوں سرحداں بدلیاں تاں لفظ قوم دی تعریف وی دوہاں ملکاں یعنی ہندوستان تے پاکستان وچ بدل گئی۔ جدوں پاکستان دو حصیاں وچ ونڈیا گیا تاں اک وار فیر لفظ ''قوم'' وی ونڈیا گیا۔

جتھوں تیکر 1947ء مگروں ساڈے قومی یا ملی ادب دا تعلق اے تاں ایس وِلکن وچ اوہ سارا ادب آ جاوے گا جیہڑا قومی تشخص دا آئینہ دار ہووے گا تے جیس وچ کسے پکھوں پاکستان نال محبت دا اظہار ہووے گا۔ ایہہ سلسلہ تحریک پاکستان دا مُڈھ بجھن دے نال ای بجھ جاندا اے۔ ایس طرح ملی تے قومی شاعری دا گھیرا ڈھیر کھُلا ہو جاندا اے، جیویں قومی ہیرواں دے جَس، جنگی ترانے، اخلاقی تے اصلاحی شاعری، دیہات سدھار شاعری، مدافعتی شاعری، مزاحمتی شاعری، ملی

ترانے، شہراں گراواں دے ترانے، صوبائی ترانے، دھرتی نال جُڑیاں زباناں دی محبت وچ لکھے گئے گیت، واہرآں تے ویریاں دے خلاف لکھیاں گئیاں للکاراں، قومی تہواراں تے دیہاڑاں لئی لکھے گئے گیت وغیرہ وغیرہ۔ پر اسیں ایتھے صرف اوہناں گیتاں دا ذکر چھوہواں گے جیہناں وچ قومی یا ملی جذبے دا واضح تے نکھرواں مہاندرا وکھالی دیندا اے۔ ساڈی جاچے ایہو قومی تے ملی جذبہ کسے وی جغرافیائی سرحد وچ وسدے لوکاں دے اکٹھ نوں قوم دا روپ دان کردا اے۔ قومی ادب دے حوالے نال پروفیسر ڈاکٹر انعام الحق جاوید دا آکھن اے کہ:

''ایہہ اوہ ادب اے جیہنوں پڑھ کے پاکستان دا دشمن پسندیدگی دا اظہار نہ کر سکے۔''(2)

یعنی پاکستانی ادب نوں پرکھن دا ایہہ وی اک پیمانہ اے۔ بہرحال قومی یا ملی جذبہ قوماں نوں اِک مُٹھ رکھدا اے۔ ایہہ آپسی اتفاق و اتحاد لئی ڈھیر ضروری اے، جیہڑا کسے وی قوم یا ملّت نوں ویریاں دیاں سازشاں دا شکار ہوون تے افراتفری اَتے وڈ مارتوں بچائی رکھدا اے۔ دیس دی ترقی تے دفاع دوہاں لئی قومی یا ملی جذبہ ودھیرا لوڑی دا ہوندا اے۔ اس جذبے توں خالی قوم یا ملت کدی وی اِک مُٹھ نہیں رہ سکدی تے چھیتی ای کھیروں کھیروں ہو جاندی اے۔ کسے وی قوم نوں اِک مُٹھ رکھن وچ کوئی نہ کوئی سانجھ ہوندی اے۔ سانوں اِک مُٹھ کیہڑی شے نے کیتا تے کیتی رکھے گی اس گاون راہیں تکو:

ساڈا سندھ بلوچستان وی ہِک
سرحد ، پنجاب ذیشان وی ہِک
ساڈا رب تے رسول ، قرآن وی ہِک
ساری وسّوں دین ایمان وی ہِک (3)

مذہبی سانجھ اوہ سانجھ اے جیہڑی ساریاں سانجھاں توں تکڑی اے۔ تاریخ دَسدی اے کہ وکھ وکھ مذہب رکھیندے اِک زبان بولن والیاں ہر اوس سمے اکد وجے نوں وڈیا ماریا تے عزتاں لُٹیاں جدوں وی مذہبی افراتفری مچی یا کسے ہور آزادی دی تحریک وغیرہ نے سر چُکیا۔ ایہو مذہبی سانجھ پاکستانی قوم دی آپسی سانجھ، اتفاق تے اتحاد دا وڈا کارن اے۔ جیہدا اظہار گاون راہیں اس طرح مِلدا اے:

''مُسلم ہیں قرآنی ہیں، سارے پاکستانی ہیں
اِک مِک ہیں آواز وی ہِک ۔۔۔سوچن دا انداز وی ہِک
سچے ہیں ایمانی ہیں، سارے پاکستانی ہیں،، (4)

دیس پیاریاں نوں ایس گل اُتے مان اے کہ اوہناں ساریاں دا اِکّو دین ایمان اے، اِکو صلاح، اِکو گل، اِک آواز تے اِک ہتھ اُتے جین مرن دی بیعت :

''چپّے چپّے کونے کونے اِک مسلم دی شان
اِکو دین ایمان اساڈا اِکو جند تے جان
اِکو ساڈا جذبہ سجنو اِکو ساڈی گل
حق دی خاطر آوَندا سانوں جین مرن دا ول
اِکو ساڈا کلمہ سوہنا اِکو پاک قرآن (5)

دھرتی اوہ ویہڑا اے جیہدے وچ رَل کے وسیا جاوے تے ایہ جنت بن جاندی اے۔ایہ نعمتاں دیندی اے،خوشیاں ونڈ دی اے،دُکھیاراں دے اتھرو پُونجھدی اے،صدقے واری جاندی اے تے ایہ سارا کجھ سانجھ دے ہتھ وس اے:

سانجھا رب ،رسول وی سانجھا سانجھے چن ستارے وے
دھرتی دے اِس ویہڑے اندر سانجھی آں اسیں سارے وے
بانہواں دیوچ بانہواں پاکے رل کے قدم اُٹھاوَنے آں
سوہنے پاکستان دی خاطر سوہنے عمل کماوَنے آں (6)

دیس پیاریاں نوں ایس گل دا احساس اے کہ ساڈی سانجھ دی نِینہہ اِک اللہ،اِک رسول تے اِک قرآن اُتے کھلوتی اے تے ایہ ودھیری مضبوط بنیاد اے جیہنوں کوئی ہور کارن ہلا نہیں سکدا چاہے اوہ زبان ہووے یا حیاتی دا کوئی ہور پکھ:

پاکستان اے دیس اَساڈا اسیں ایہدے شیدائی
اِک دھرتی تے وسّن والے اسیں آں بھائی بھائی
اِک اللہ تے اِک رسول اے اِک ساڈا قرآن (7)

گیتاں وچ اپنی قوم نال محبت دا ات اظہار کیتا گیا اے،اوہدے سُکھ چین تے اوہدی

ترقی لئی دعاواں منگیاں گئیاں نیں۔ بالکل اوسے طرح جیویں کوئی بندا پنی ذات لئی رب سائیں کولوں رو رو کسے شے دی منگ کردا اے:

''رات دنے میں سوہنیا ربّا ایہو کراں دعاواں
وطن مرے وچ لوکیں مانن شالا ٹھنڈیاں چھانواں (8)

(رفیق پڑا)

اوہ اپنے بھراواں دی خیر منگدا اے، گھریاں وانگر جُڑیاں ہوئیاں بانہواں دی خیر منگدا اے۔ اوہ مانواں دے مان رکھن والے سِراں لئی حیاتی منگدا اے۔ آکھدا اے:

شالا وسن جوڑ بھراواں دے
جیہڑے مان ودھاون مانواں دے (9)

گیتاں وچ اپنی قوم دی بہادری دے قصے وی چھوہے گئے نیں۔ دسیا گیا اے کہ ایہ عزماں، ہمتاں تے طاقتاں والی قوم اے۔ جیہدے گھبرو اپنی دھرتی، اپنے دیس تے اپنی قوم داماں تران نیں:

ٹُردے جاندے ٹوراں تکھیاں ۔۔۔ پیر ودھاندے منزلاں پاندے
محنتاں کردے موجاں لُٹدے ۔۔۔ خوشیاں مان دے، ہسدے گاندے
ہمتاں والے، زوراں والے ۔۔۔ غیرتاں والے، شیر انکھیلے (10)

اس گاون وچ ویکھو اپنی قوم دے گُن کیویں گائے جا رہے نیں کہ اسیں امن دے حامی ہاں تے کسے نوں نہیں چھیڑدے، اسیں کسے نال ظلم زیادتی نہیں کردے، کسے نال دھرو نہیں کردے پر اَسیں بزدل نہیں۔ اَسیں ہر ویلے اپنی قوم لئی جاناں وارن تے تیار رہندے ہاں۔ اوہدا کارن ایہ دسدا اے کہ ساڈے دل وچ شہادت دا جذبہ ہر ویلے ٹھاٹھاں ماردا رہندا اے:

اَسیں امن دے سچّے حامی آں
اَسیں ظلم کسے تے کردے نہیں
ساڈے دل وچ شوق شہادت دا
اَسیں ظالم کولوں ڈردے نہیں
ساتھوں موت وی ڈر کے لنگھدی اے (11)

ایس قوم دا جوش تے جذبہ وی دِیدنی اے ۔ایہ جدوں کڑکدے نیں تاں ایہناں دی ہیبت نال پہاڑاں دے دل وی کمب کمب جاندے نیں۔ ہاراں نے ایہناں دیاں بھاگاں وچ اُچیاں سُچیاں جتّاں لکھ چھڈ یاں نیں:

ایہدے واسی جدوں جوش وچ کڑکدے
خوف پاروں پہاڑاں دے دل دھڑکدے
ایہدے ہر اِک جیالے دا پختہ عزم
ایہدی تقدیر وچ لِکھی فتح مبیں (12)

کِدھرے شاعر اپنے ہمتیلے ،اُدھمی تے انکھاں ،شرماں والے وِیراں بھراواں ،پُتراں تے وڈیریاں دی گل اس طرح سناندا اے:

غیرے مند انکھیلے لوک
اُدھمی تے ہمتیلے لوک
سُچّا جیون، اُچّی شان (13)

گاوناں وچ اپنی قوم دے سچے سُچے اخلاق تے رویاں دی دس وی پائی گئی اے۔ ایس گل نوں وڈیایا گیا اے کہ ایہ قوم ڈھیر درد رکھن والی اے۔جیہڑی ماڑیاں دا ہتھ ونڈاندی اے۔ دُکھیاں دے درد ونڈاندی اے، ہر کسے نوں ہسدے متھے مِلدی اے تے ایہو ایہناں دا ایمان تے ایہناں دے مذہب دا حصہ اے:

کمزوراں دے ہتھ ونڈاؤنے ، دُکھیاں دی غمخواری کرنا
ہر اِک نال خوش ہو کے ملنا، ہر اِک دی دِلداری کرنا
اپنا ہے ایمان (14)

تے کِدھرے اِنج دے پیار پرچّے گاون کنیں پیندے نیں جیہناں وچ سانجھ تے سانجھیاں دی گل کیتی گئی اے:

اِکدوجے توں صدقے جایئے اِکدوجے توں وارے وے
دھرتی دے اِس ویہڑے اندرسانجھی آں اسیں سارے وے (15)

ایہ گاون ویکھو جس وچ مٹیار اپنے ماہی نوں آکھ رہی اے کہ مینوں ٹُونباں دی اَجے لوڑ

نہیں تے تُوں میرے لئی اپنی قوم یا دیس نال کوئی دھرو نہ کریں۔تُوں پہلاں اپنی قوم دا گہنا بن، کیوں جے میری قوم نوں تیری ودھیری لوڑ اے، ڈاھڈی ضرورت اے تے ایہہ اِک وڈی قربانی اے، اِک آفاقی سوچ اے،ہمیش جیوندی رہن والی:

ٹُو نباں میرے واسطے نہ اَجے تُوں گھڑائیں وے
پہلے گہنا قوم دا تُوں آپ بن جائیں وے
صدقے ہزار واری میریاں ضرورتاں
میتھوں ودھ قوم نوں نیں تیریاں ضرورتاں [16]

آخر وچ اپنی گل مکاون توں پہلاں اپنی قوم دے ہر نکے، وڈے نوں ایہہ آکھاں گا کہ آؤ ایس سنیہے نوں گُھٹ کے حیاتی دے پلّے بنھ لئیے:

''کجھ کر کے وکھا دیئے
دل جان،حیاتی نوں، ناں قوم دے لا دیئے [17]

ایہہ سی لیکھ دے سرناویں مطابق صرف پنجابی گاوناں دے حوالے نال گل بات۔ایس توں وکھ ہور پنجابی شعری تے نثری صنفاں وچ ایس جذبے دے ڈھیر مہاندرے سبھے ای مل جاندے نیں۔

حوالے

-1 مہذب لکھنوی۔ مہذب الغات، جلدنہم (محافظ اردو بکڈ پولکھنو۔س ن) ص156

-2 ڈاکٹر انعام الحق جاوید۔ پنجابی ادب دا ارتقاء (اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد۔ دسمبر1990ء) ص590

-3 شاعر۔ بہارالنساء بہار، گلوکار۔ اعجاز راہی، ٹیپ نمبر۔ 1755، ریڈیو پاکستان ملتان سنٹر۔

-4 شاعر۔ حیدر گردیزی، گلوکارہ۔ شمشاد بانو تے ساتھی، ٹیپ نمبر1003-4، ریڈیو پاکستان ملتان سنٹر

-5 سائیں عبدالغفور۔ اتارا (اعتماد پبلی کیشنز چھانگا مانگا1993ء) ص123

-6 تنویر بخاری۔ جیوے پاکستان (پنجابی کلچرل سنٹر کڑیال کلاں 1980ء) ص62

-7 شاعر۔ بشیر منذر، گلوکار۔ غلام عباس، ٹیپ نمبر 2554، ریڈیو پاکستان لاہور سنٹر

-8 مہینہ وار''لہراں'' لاہور۔فروری 1995 ص 42

-9 شاعر۔ بہارالنساء بہار، گلوکار۔ اعجاز راہی، ٹیپ نمبر 1755، ریڈیو پاکستان ملتان سنٹر

-10 اسماعیل متوالا۔ سورج تے سمندر (پاکستان پنجابی ادبی پرہیا لاہور۔ ستمبر1980ء) ص112

-11 فلم۔ زمیندار، موسیقار۔ جی اے چشتی۔

-12 اقبال راحت۔ سجرا چن (کنونشنل پیپر پرنٹر اینڈ پبلشرز لاہور۔ جون 1995ء) ص99

-13 تنویر بخاری۔ جیوے پاکستان (پنجابی کلچرل سنٹر کڑیال کلاں۔ 1980ء) ص60

-14 صوفی تبسم۔ نظراں کر دیاں گلاں (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور۔ جنوری1988ء) ص 141

-15 تنویر بخاری۔ جیوے پاکستان (پنجابی کلچرل سنٹر کڑیال کلاں 1980ء) ص62

-16 ایضاً ص128

-17 ایضاً ص117